SINIF BİLİNCİ

Şadi Ozansü **Üç Galip, Üç Mağlup** ★ *Sungur Savran* **Türkiye Kapitalizminin Krizi** ★ *Erdoğan Aydın* **27 Mart Seçimleri Işığında Şeriatçı Dalgaya Karşı Düşünceler** ★ *Adnan Ekşigil* **Refah, Kemalizm ve Makyavelizm** ★ *Gülnur Savran/Nesrin Tura* **Feminizmin On Yılı** ★

15

DEVRİMCİ MARKSİST TEORİK POLİTİK DERGİ

TEMMUZ 94

SINIF BİLİNCİ 15

Devrimci Marksist Teorik/Politik Dergi
TEMMUZ 1994

İÇİNDEKİLER

	Bu Sayı	**3**
Şadi Ozansü	**Üç Galip, Üç Mağlup**	**6**
Sungur Savran	**Türkiye Kapitalizminin Krizi**	**18**
Erdoğan Aydın	**27 Mart Seçimleri Işığında Şeriatçı Dalgaya Karşı Düşünceler**	**52**
Adnan Ekşigil	**Refah, Kemalizm ve Makyavelizm**	**75**
Gülnur Savran/Nesrin Tura	**Feminizmin On Yılı**	**83**

SINIF BİLİNCİ

Sayı: 15 Temmuz 1994

Sahibi ve Sorumlu Yazı İşleri Müdürü: Sungur SAVRAN

Yönetim Yeri: Himayeyi Etfal Sok. Yıldırım Han No:503 Kat:5
Cağaloğlu- İSTANBUL
Telefon: 511 28 32

Dizgi ve Ofset Hazırlık: VEGA Yayıncılık-Tanıtım

Baskı: Colorland Matbaası

Yurt Dışı Fiyatı: 10 DM, £ 3.5, 10 SFR, 35 FFSEK 40
Yılda 4 sayı çıkar

Banka Hesap No: Akbank Türbe Şb. 7461-7/A00/01

Bu sayı

Sınıf Bilinci'nin Ocak'94 tarihli son sayısından bu yana geçen süre zarfında Türkiye son derece ciddi ve sarsıntılı siyasal ve ekonomik gelişmelere sahne oldu. Güvenlik güçlerince kuşatılan Meclis'te DEP'li milletvekillerinin dokunulmazlıklarının kaldırılması ve hırpalanarak gözaltına alınmalarının şoku geçmeden Türkiye tarihinin en ciddi ekonomik krizlerinden birinin ilk işaretleri de belirmeye başladı. Öyle ki Türkiye'de ilk kez bir hükümet seçimlerin hemen arifesinde başdöndürücü bir devalüasyona gitmek zorunda kaldı.

Öte yandan 27 Mart yerel seçimleri rejimin temel dayanakları olan DYP, ANAP ve SHP'nin oylarında ciddi düşüşlere sahne olurken, MHP ile birlikte RP'nin oylarında görünen patlama ve bunun sonucunda RP'nin büyük kentlerin çoğunda belediye başkanlıklarını ele geçirmesi toplumun birçok kesimini kapsayan geniş bir yelpazede "şeriat geliyor!" paniğinin başgöstermesine yol açtı. Seçimlerde Kürt illerindeki boykot politikasının medyanın bütün çabalarına rağmen gizlenemeyen başarısı mevcut siyasal yapının çatırdamaya başlamasının bir başka göstergesi oldu. Daha da önemlisi, bu siyasal kaos ortamının yetkili çevreler tarafından bile "Türkiye'nin en ciddi ekonomik krizi" olarak anılan krizle çakışmış olmasıydı. Bunun dolaysız siyasal anlamı, 5 Nisan Ekonomik Paketi ile de açıkkça

görüldüğü gibi, hükümetin emekçi sınıfları hedef alan ikinci bir cepheyi, Kürt hareketini denetim altına bile alamadan açmak zorunda kalmasıdır. Öte yandan, işçi ve memur eylemlerinde son aylarda görünen ve 1 Mayıs'ın üç büyük ilde kitlesel biçimde kutlanmasıyla doruğuna ulaşan yükseliş eğilimi önümüzdeki dönemin çatışmalara ve her türlü olasılıklara gebe bir dönem olduğunun açık bir göstergesi niteliğinde. Kısaca, önümüzdeki yaz ayları Türkiye'nin tanık olduğu belki de "en sıcak" günler olacak.

Bu sayımızda bu gelişmelerin tümüne değilse bile en önemlilerine değinen yazılara yer verdik. İlk yazı Şadi Ozansü'nün. Yerel seçim sonuçlarının kısa bir analizini yapıp ileriye yönelik projeksiyonlarda bulunuyor. Seçimin mağluplarının merkez partileri (SHP, DYP, ANAP), galiplerin ise Kürt hareketi, İslâmi hareket ve faşist hareket olduğu saptamasını yapıyor. MHP'nin gelişmesinin RP'nin yanında gölgede kalmadığını ileri sürüyor.

Sungur Savran'ın "Türkiye Kapitalizminin Krizi" başlıklı yazısı, adından da anlaşılacağı gibi, mevcut krizin çözümlenmesine yönelik. Savran, bir yandan krizi yanlış ekonomi politikalarına dayanarak açıklamaya çalışan belli başlı burjuva önderlerin açıklamalarındaki sığlıkları sergilerken, diğer yandan krizin başlıca üç belirlenimini ele alıyor. Bu belirlenimlerin ilki, yazara göre, 1940'lardan beri 10-12 yıllık aralarla kendini gösteren çevrimsel kriz. İkincisi ise yazarın neo-liberalizmin krizi adını verdiği, kapitalist dünya ekonomisinin belli başlı merkezlerinde yaşanan resesyon ve kriz eğilimlerinin Türkiye ekonomisine yansıma biçiminden oluşuyor. Krizin üçüncü belirlenimi ise TC Devletinin Kürt hareketine karşı yürütmekte olduğu kirli savaşın ekonomik yapı üzerindeki tahrip edici etkisi olarak saptayan yazar, yazısının ikinci bölümünde krizin ekonomi politikalarına ilişkin yanını öne çıkartıyor. Ama bunun bir "politika yanlışı" olmadığını, tersine bir bakıma zorunlu bir tercihten kaynaklandığını belirtiyor: 1988'den itibaren giderek belirtileri artan krizi Kürt hareketini tümüyle bastırıncaya kadar çeşitli yöntemlerle ertelemek. Kısaca, hem Kürt hareketiyle hem de krizle birlikte başgösterecek yoksulluk ve işsizliğin yol açacağı işçi hareketindeki yükselişe aynı anda savaşmak durumunda kalmamak için 1988'den bu yana belirtileri artan krizi olabildiğince ertelemek. Krizin bugün bu denli ağırlaşmış olmasını işte bu erteleme politikasına bağlıyor yazar. Üçüncü bölümde ise krizin olası siyasal sonuçları çerçevesinde gelişebilecek siyasal olasılıkları değerlendiren Savran sosyalistlerin önündeki öncelikli görevleri saptayarak bitiriyor yazısını.

Bu sayıdaki üçüncü yazı Erdoğan Aydın'ın, bu sayımıza katkı niteliğinde olan "27 Mart Seçimleri Işığında Şeriatçı Dalgaya Karşı Düşünceler" başlıklı yazısı. Bu yazısında Aydın'ın İslâmi hareketin uluslararası plandaki gelişiminin ardında yatan etkenleri ele aldıktan sonra Türkiye'de İslâmi hareketin gelişiminin sınıfsal ve tarihsel kökenlerini tartışıyor. Son bölümde ise İslâmın neden bir kurtuluş projesi olamayacağını, bizzat İslâmi

hareketin dayandığı kaynaklara inerek ortaya koyuyor. Yazar, kendisinin de belittiği gibi, İslâmi harekete karşı mücadele konusunda bu yazısında dolaysız sonuçlar çıkamıyor. Oldukça tartışmalı ola bu alanda **Sınıf Bilinci**'nin bir sonraki sayısında etraflıca durmak istiyoruz. Bu arada, Aydın'ın bu yazısında yer vermemeyi tercih ettiği bu konudaki görüşlerinin ilerki sayılarımızda yer alacağını da duyurmak istiyoruz.

Bu sayıda İslâmi harekete ilişkin bir katkı da Adnan Ekşigil'den: "Refah, Kemalizm ve Makyavelizm" adlı yazısında Ekşigil bir yandan materyalizm-bilim, idealizm-din bağlantılarına değinirken, diğer yandan bütün bunlarla Makyavelizmi ilişkilendiriyor.Materyalizm ile Makyavelizm arasında sıkı bir bağ görülebileceğini belirten yazar, bununla birlikte Makyavelizmi materyalist bir temelde yeralan bilimin tersine gerçekliği 'açıklama değil gizleme' sanatı olarak tanımlıyor. Siyasal planda Osmanlı hükümdarlarına uzanan Makyavelizmin Mustafa Kemal'in elinde "irtica"ya karşı bir yöntem haline geldiğini belirten yazar, artık Makyavelizmin Refah hareketin temel silahlarından biri olduğunu, Kemalizmin ise ne karşısındaki hasımını anlayabilen ne gerçeği gizleyebilen ve ne de kozlarını düşmandan saklayabilen bir güç olamadığını sergiliyor.

Bu sayımızdaki son yazı feminizmin Türkiye'de 80 sonrasında ortaya çıkan ikinci dalgasının "içeriden" bir değerlendirmesi. Gülnür Savran ve Nesrin Tura yazılarında feminizmin çöktüğüne/gerilediğine ilişkin toptancı bir takım yargılar kaşısında, bugün varılan noktanın olumlu ve olumsuz yanlarına daha nüanslı bir şekilde bakıyorlar. Yazarların genel kanısı, ilk bakışta bir dağınıklık gibi görünen bugünkü durumun aslında bir gelişmeyi yasıttığı. Ancak G.Savran ve N. Tura'ya göre, özellikle şeriatçılığın yükseldiği bir bağlamda, feminizm artık daha örgütlü ve yüksek sesli olmayı başaramazsa, görünüşteki bu dağınıklık gerçek bir dağılmaya dönüşme tehlikesiyle karşı karşıya kalacaktır.

Bir sonraki sayımızda buluşmak dileğiyle...

Üç galip, üç mağlup

ŞADİ OZANSÜ

Cumhuriyet Halk Partisi'nin iktidarı Demokrat Parti'ye teslim etmeyi içine sindiremediği için yaygın biçimde hile karıştırdığı bilinen 1946 yılı şaibeli seçimlerinden bu yana ilk kez bu derece karanlık bir seçimle karşı karşıya kalındı.Üstelik o tarihte devlet sadece CHP'ye ayrıcalıklı bir statü uygulayıp destek olmuşken, bu kez neredeyse seçimlere katılan tüm partilere elinden geldiğince yardımcı oldu. Seçimlere katılması her yoldan engellenen DEP'e karşı MGK emriyle bir dizi önlem aldı. Bunlardan gözle görünür olanları; Kürt illerinde (Kürt nüfusun yoğun olduğu iller) seçim sandıklarının belirli merkezlerde toplanması, silahlı korucuların sandık başlarını tutmaları, bölgede DEP seçmenine karşı (başta RP, MHP, DYP ve ANAP olmak üzere) tek bir partinin adayının desteklenmesi, Türkiye'de Medyaya yapılan uyarıyla seçime katılma oranının yüksek tutulmaya çalışılması, seçim sonuçlarının açıklanması sırasında geleneksel ölçülerin dışına çıkılarak ilk kez TV'lerde seçmen sayısı, kullanılan oy sayısı, geçerli oy sayısı, geçersiz oy sayısı ve bunların yüzdelerinin titizlikle saklanmış olmasıdır.

Bu işte bir tuhaflık yok mu?

Yüksek Seçim Kurulu'nun sonuçta TV'lerden izlediğimiz ve yazılı ba-

sında da yer alan açıklamalarına göre 1994 yerel seçimlerinde seçmen sayısı 31 milyon 976 bin 311, kullanılan oy sayısı 29 milyon 397 bin 740, geçerli oy sayısı 28 milyon 93 bin 868, katılım yüzdesi 91.94 ve geçerli oy yüzdesi de 87.86 olarak verilmiştir.Buna paralel olarak yazılı basından edindiğimiz bilgilere göre de başta İstanbul olmak üzere büyük kentlerde seçime katılma oranı yüzde 90'ların üzerinde gerçekleşmiştir.Oysa sadece İstanbul örneğini ele aldığımızda kullanılan toplam oy sayısının 2 milyon 483 bin 596 olduğunu gördüğümüz B.Çekmece, Bağcılar, Bakırköy, Bayrampaşa, Beşiktaş, Beykoz, Eminönü, Esenyurt, Fatih, Güngören, K.Çekmece, Kağıthane, Maltepe, Pendik, Sarıyer, Sultanbeyli, Şile, Şişli, Tuzla, Ümraniye, Üsküdar ve Zeytinburnu ilçelerinde her 5 seçmenden biri red oyu vermiş olup,* bu red oylarının oranı da partilere oy kullanan seçmenlerin oylarının dörtte biri dolayındadır.** Bir başka ifadeyle, İstanbul seçmeninin sadece yüzde 80'i oylarını seçimlere katılan çeşitli partilere sunmuşlardır. Bu durum İstanbul için böyleyken, boykot oylarının yüzde 50'lere vardığı iller de işin içine katıldığında toplam geçerli oy yüzdesinin 87.86 olmasında şaşırtıcı bir yan yok mu?

Seçimlerin gerçek mağlupları

SHP, DYP ve ANAP bu seçimlerin gerçek mağluplarıdır. Tabii bunlara DSP'yi de eklemek doğru olur. 1991 genel seçimleriyle karşılaştırıldığında SHP'nin oyları yüzde 20.71'den yüzde 13.61'e, DYP'nin oyları yüzde 26.99'dan yüzde 21.49'a, ANAP'ın oyları yüzde 24.02'den yüzde 21.02'ye, DSP'nin oyları da yüzde 10.71'den yüzde 8.82'ye inmiştir. Basın bu düşüşleri sırasıyla yüzde 7, yüzde 5.5, yüzde 3 ve yüzde 2'lik kayıplar olarak sunmuştur. Oysa en basit istatistik ölçütlerine göre SHP oylarının üçte birini, DYP ve DSP beşte birini, ANAP'da sekizde birini kaybetmiş bulunmaktadır.

En büyük mağlup: SHP

SHP'nin seçim yenilgisi Türkiye'nin en ciddi üç sorununa yanıt verememesinden -daha doğrusu açıkça olumsuz yanıt vermesinden- kaynaklandı. Bu sorunlar genel demokratikleşme, Kürt sorunu ve emekçilerin karşı karşıya kaldıkları işten çıkarılma, sendikasızlaştırılma, hayat pahalılığı sorunlarıydı. SHP, gerek eski gerekse yeni başkanları (İnönü-Karayalçın) döneminde MGK'nın tüm uygulamalarına açık çek vererek Kürt halkına karşı yürütülen tüm baskı politikalarının yandaşı oldu. Kürt halkının öz-

---

* Kuşkusuz genel ortam nedeniyle yüksek katılım zaten beklenir olduğundan, bu oyların çoğunun **boykot oyu** olduğu kabul edilmelidir.

** Bu sıraladığımız ilçelerdeki geçersiz oy sayısı 135 bin 888; kullanılmayan oy sayısı 483 bin 587 olu, toplam 619 bin 475'dir. Bu oy yaklaşık Zülfü Livanelli oyu kadardır!

gürlük mücadelesini terörizm olarak niteledi; seçimleri kaybetmeyi de göze alarak Kürt hareketiyle zaten cılız olan tüm bağlarını kopardı; 91 seçimleri öncesinde olağanüstü hal uygulamasının ve koruculuk sisteminin kaldırılmasına yönelik tüm vaadlerini MGK'nın uyarıları doğrultusunda rafa kaldırdı; özel savaş yöntemlerinin savunuculuğunu üstlendi; bombardımanlara, faili meçhul cinayetlere göz yumdu; DEP milletvekillerinin dokunulmazlıklarının kaldırılıp, tutuklanmalarına sözde karşı çıktı, ama meclise gelmeyerek ve sorunun üzerine gitmeyerek aslında kayıtsız kaldı; Terörle Mücadele Yasası'nın bırakın kaldırılmasını daha da sertleştirilmesini savundu. Bunun sonucunda Kürt illerindeki tüm desteğini yitirdi. 1991 seçimleri sonrasında kendi koruyucu kanatları altında Kürt milletvekillerini parlamentoya sokmuş olmakla övündü, onların almış oldukları büyük oyların aslında kendisine ait olduğunu, onları sırtında taşımış olduğunu iddia etti. Son yerel seçim sonuçları bu iddianın ne kadar kof olduğunu bütün çıplaklığı ile gözler önüne serdi. Diyarbakır, Batman, Siirt, Bitlis, Van, Şırnak, Mardin, Muş, Bingöl illerinde 1991 seçimlerinde toplam oyların yüzde 41.1'ini alan SHP bu kez ancak yüzde 13.1'li bi sonuç elde etti. Bu illerde seçime katılma oranının 1991'e göre yüzde 50 dolayında düştüğü dikkate alındığında SHP kendisine daha önce oy vermiş bulunan her 7 seçmenden 6'sının oylarını yitirmiş oldu.

Türkiye'nin büyük kentlerine gelince: Özellikle İstanbul ve İzmir'de işçilerin can düşmanı özelleştirmenin bayraktarlığını yapan iki adayla seçimlere katılması bu kentlerin varoşlarında yaşayan milyonlarca emekçinin bu partiye tepkisellik ve kayıtsızlıkla bakmasına neden oldu. Seçimler öncesindeki laiklik-şeriatçılık kutuplaşması bu adayların özellikle bu kentlerin burjuva semtlerinden oy alabilmelerini sağladıysa da ezici emekçi nüfus burjuva basınının ve düzmece kamuoyu araştırmalarının yönlendirme çabalarına rağmen kervana katılmadı. İşin ilginç yanı, seçimler öncesinde büyük basın tarafından yerden yere vurulan Nurettin Sözen'in, eğer seçimlerde aday olmuş olsaydı Zülfü Livaneli kadar oy alabileceğini gene aynı basın şimdi itiraf ediyor. Sonuç olarak SHP, bu seçimlerden iki ezilen kesimin –Kürt halkı ve Türkiye emekçileri– tüm desteğini yitirmiş olarak çıktı.***

İkinci büyük mağlup: DYP

Seçim sonuçlarının açıklanmasıyla birlikte iktidar partisi DYP'nin büyük "zafer"i ilan edildi. Oylarını bir önceki seçime göre aynen korumuştu. Ama DYP oylarının yüzde 27'lerden yüzde 21.49'a düşmesi TV'lerde o

*** SHP'nin büyük seçim bozgununu gizlemeye çalışan bir argüman da, içinden iki partinin çıkmış olması, bunların puanının düşülmesi durumunda eski oylarını koruduğunun ileri sürülmesidir. Ancak, 89 seçimlerinde SHP'nin elde ettiği yüzde 28'lik oy oranının bu kez yüzde 13'e indiği gözlenirse bu argümanın ne kadar kof olduğu anlaşılır.

kadar ağır ve sindire sindire iletildi ki, herkes bu 'büyük' zaferi kanıksamak zorunda kaldı. Hatta bunu kanıksayanlar kervanına ana muhalefet partisi ANAP dahi katıldı. MGK'nın emrindeki YSK'nın bu mükemmel operasyonu herhalde özel savaşı her yönüyle çok başarılı olarak yürüten DYP kurmayına sunulmuş küçük bir mükâfattı.

DYP tüm seçim bölgelerinde önemli oy kaybına uğramakla birlikte esas yenilgiyi İç Kuzey Ege ve Güney Marmara (Manisa, Balıkesir, Kütahya, Bursa, Çanakkale) bölgesinde yüzde 34.1'den yüzde 19.7'ye ve Kürt illerine komşu bölgelerde (Gaziantep, Elazığ, Malatya) yüzde 23'den yüzde 14.7'ye inerek yaşadı. Oylarını arttırdığı yerler ise Diyarbakır, Batman, Siirt, Bitlis, Van, Şırnak, Mardin, Muş ve Bingöl gibi Kürt illeri oldu: Bir önceki seçimde yüzde 19.1 olan oy oranı bu seçimlerde yüzde 23.3'e yükseldi. Tabii (SHP dışında) bütün partiler gibi DYP'nin de bu son bölgedeki oy oranı artışının çok büyük bir önemi yok; çünkü yüzde 50'lik boykot dilimi gözönüne alındığında, şimdiki yüzde 23.3'lük oy aslında geçtiğimiz yüksek katılımlı seçim döneminin yüzde 14'üne tekâbül ediyor. Bu durumda DYP'nin kazandığı ve kaybettiği oylar neredeyse tümüyle Kürt sorununa ilişkin olarak yürüttüğü politikadan kaynaklanıyor. Gerçekten de Kürt sorununa ilişkin politikanın (saldırı, baskı) yeterli görülduğü milliyetçi tabanın etkili olduğu bölgelerde oylarını koruma, bu politikaların bile yetersiz görüldüğü bölgelerde ise kayıp. Öte yandan çok özel bir durumu yansıtan 1979 ara seçimlerini bir kenara bırakırsak DYP, İzmir hariç İstanbul, Ankara, Adana gibi tüm metropollerde (üstelik bu kez buna 'kale' olarak bilinen Bursa da katıldı) küçük bir parti olma konumunu sürdürüyor. Tahmin edilenin aksine "eğitim düzeyi" düşük kırsal kesimden oy alan parti Refah değil DYP'dir. Sonuçta bir önceki seçime göre her beş seçmeninden birinin oyunu yitirmiş olan bir partinin bu kaybı ciddi bir seçim yenilgisidir. Yerel seçimler genel seçimlerle birlikte yapılmadığında muhalefet partilerinin değil, iktidar partilerinin işine yarar. Dolayısıyla bi yerel seçimler bir genel seçimle birlikte yapılmış olsaydı DYP'nin seçim kaybının bugünkünden çok daha fazla olacağı varsayılabilir. Tabii bu durum SHP için de geçerlidir.

Üçüncü mağlup: Ne kokar ne bulaşır ANAP

Suya sabuna dokunmayan ANAP, Erbakan'ın deyişiyle 'renksiz' partiler camiasının neredeyse en soluk çehrelisidir. Bu o kadar böyledir ki şu günün Türkiyesi'nde bile toplumun en apolitik seçmen topluluğuna hitap etmeyi sürdürüyorlar. En büyük politik misyonları seçim günleri, büyük bir sıkıntı içinde ve genellikle mahmur bir halde öğleden sonra oy kullamaya gitmektir. Türkiye'nin çok hızlı bir politizasyona girdiği şu günlerde ANAP seçim mitinglerinde bile kendisine oy verecek kitleleri alanlara çekebilme gücüne sahip olamıyor. Kuşkusuz Özal döneminin ürünü olan ve

politikadan uzak duran bir seçmen kitlesi artık Türkiye'de var ve ANAP'lı kalmaya devam edecek. Ancak çok keskinleşecek politik ortamlar ister istemez bu seçmen kitlesinin bir bölümünü daha çeşitli siyasi partilere kaydıracaktır. Bu açıdan bakıldığında ANAP siyasi misyonunu yitirmek üzeredir. Demirel, burjuva muhalefetinin demagoji ve sahtekârlık yöntemlerini Türkiye'de bu rolü en başarılı şekilde yürüten politikacı olmuştur. Kendi iktidara geldiğinde yapmayacağı veya vermeyeceği her şeyi muhalefetteyken yapar veya verir gibi davranmış, iktidara gelince de unutmuştur. Bu unutkanlık kendisine hatırlatıldığında da çok pişkin bir edayla bunun "politikanın bir **inceliği**" olduğunu beyan etmiştir. Mesut Yılmaz'ın ANAP'ı için bugün Türkiye'de politika yapmak çok zordur. Demirel bugün ANAP'ın yerinde olsa hayat pahalılığından kıvranan işçinin, memurun, çalışanın sözcüsü kesilir, hatta biraz zorlanırsa "memleketin doğu ve güneydoğusunun bitap durumundan" dem vurabilirdi. Ama özel savaşın böyle keskinleştiği bir dönemde kendisine muhalefet yapmama görevi verilmiş olan ANAP liderinin farklı davranması mümkün değildir. Daha da kaybedecektir.

Ecevit ve DSP

Ecevit kendi dışındaki müslümanları ve ırkçıları kazanmak isteyince hem onların ekmeğine yağ sürmüş (zaman zaman Erbakan ve Türkeş'in övgülerine mazhar kalmış) hem de bundan kendi partisi adına hiçbir kazanç elde edememiştir. DSP, oylarını çok cılız bir biçimde arttırdığı Güney Marmara Bölgesi (91'de 11.8 iken 94'te 13.3) dışında hemen tüm bölgelerde oy kaybına uğramış, Kürt illerinde ise tümüyle silinmiştir. Bilindiği gibi 1989 seçimlerinde Kürt illerinde oyların yüzde 7.7'sini elde etmiş olan DSP 1991'de ancak yüzde 1.4 oranında oy alabilmişti. Bu kez seçimlere bile katılamadı. Türkiye çapında geçen seçimlere oranla her beş seçmeninden birini oyunu yitiren bu parti tuhaf bir şekilde sadece İstanbul'da gücünü koruyabilmektedir. DSP'nin İstanbul'da RP ile birlikte kentin varoşlarında en fazla işçi oyunu alan parti olması ayrıca incelenmesi gereken bir olgudur.Ancak bu konuda gene de şu saptamayı yapmak mümkün: Bu alanda bile RP lehine DSP aleyhine bir gelişme izleniyor. Nitekim her ne kadar DSP Zeytinburnu ilçesinde oyların yüzde 24.11'ini alarak kendisini yüzde 19.42 ile izleyen RP'ni geçmişse de, daha önce kazanmış olduğu Bayrampaşa Belediyesini bu kez ancak yüzde 16.71 oy alarak yüzde 26.66 oy elde eden RP'ye kaptırmıştır. Fakat bu karşılaştırmadan daha önemli olanı İstanbul'daki SHP ve DSP seçmen kitlesinin karşılaştırması olmalıdır: Gerçekten de SHP İstanbul'da gelir düzeyi daha yüksek kesimlerden oy alırken DSP'de bunun tersi yaşanmıştır. İstanbul seçim sonuçları dikkatle gözlendiğinde oransal olarak SHP oylarının içindeki işçi-emekçi oyu yüzdesi DSP'nin oylarının içindeki işçi-emekçi oyu

yüzdesinden oldukça düşük gözükmektedir. Kuşkusuz bu durum DSP'nin sosyolojik anlamda bir işçi partisine dönüşmüş olduğu anlamına gelmez, ama SHP'nin zaten hiç öyle olmadığını gösterir.

Öte yandan geçmiş seçimlerle bir kıyaslama yapmak mümkün olmadığından CHP'nin seçim sonuçları üzerine bir değerlendirmede bulunmayacağım. Zaten hangi konularda SHP'den ayrı durduğunu kestirmekte zorluk çektiğimden, ağacın kendisi dururken cılızca bir dalıyla ilgilenmeyi anlamlı bulmuyorum.

Seçimlerin üç galibi

27 Mart 1994 yerel seçimlerinin temel galipleri DEP'in oy kullanmama çağrısına uyan Kürt halk hareketi ve oylarını RP çatısı altında toplayan İslâmi harekettir. Geçen seçimlere göre oylarını yüzde 100 arttıran faşist hareketin temsilcisi MHP de mazhar olduğu olağanüstü devlet desteği gözönüne alınsa bile gene de galipler arasında sayılmalıdır.

a) Kürt Hareketi

Seçimlere katılan her partiden daha fazla analize tâbi tutulması gereken parti bu seçimlerin dışına itilmiş olan Kürt hareketidir. Bu hareket de iki bölge düzleminde ayrı ayrı incelemelidir. İlk olarak saptanması gereken husus, özellikle Kürt illerinde devletin uyguladığı çok sıkı baskıya ve özel savaş yöntemlerine rağmen DEP'in çağrısı üzerine meydana gelen oy kullanmama oranı ile geçersiz oy oranının yüksekliğidir. Nitekim başta Diyarbakır olmak üzere birçok Kürt kentinde (Diyarbakır yüzde 50, Dersim yüzde 70) seçimlere katılma oranı yüzde 50'ler dolayında kalmıştır. Resmi çevrelerin bile kabullenme zoruda kadıkları bu gerçek Türkiye'deki resmi seçimlere katılma oranı ile karşılaştırıldığında daha da anlamlı olmaktadır. Bilindiği gibi bu oran tüm seçim alanı için yüzde 87.86 olarak verilmiştir. Kürt illerinden Kürt nüfusun yoğun olduğu sınır illere geçildiğinde (Adana, Mersin, vb) tablonun pek de değişmediği görülüyor. Sözgelimi Adana'da seçimleri kazanan ANAP adayının aldığı oydan daha fazla seçimlere katılmama ya da geçersiz oy kullanma durumu gözleniyor (yaklaşık yüzde 35'e karşı yüzde 37). Bu bölgelerden Kürt nüfusun da yaşadığı Türkiye metropollerine kaydığımızda yazımın başında da belirtmiş olduğum gibi yüzde 20'lere varan bir oy kullanmama oranına tanık olmaktayız. Örnek vermek gerekirse İstanbul'un Eminönü ilçesinde seçime katılmama veya geçersiz oy kullanma toplamı yüzde 22.69,. seçimleri kazanan parti ANAP'ın elde ettiği oy yüzde 22.05'tir. Gene Esenyurt'ta seçimleri boykot oyu oranı yüzde 28.83, seçimleri kazanan parti SHP'nin elde ettiği oy yüzdesi 17.85'tir. Ayrıca bu oran İstanbul'un tüm ilçelerinde Kürt nüfusun yoğunluğuna bağlı olarak hemen hemen dengeli bir biçimde yüzde 11.91 ile yüzde 29.90 arasında dalgalanmaktadır. Ancak, olağanüs-

tü hal bölgesi kapsamı içine giren il ve köylerle bu bölgenin sınırındaki Kürt nüfus yoğunluklu iller ve Türkiye'nin metropollerinde Kürt nüfusun da yaşadığı illerdeki seçmen tercihleri daha ayrıntılı bir analizi gerekli kılıyor. İlk olarak söylenmesi gereken, boykot oylarının olağanüstü hal bölgesinde mevcut baskı koşulları nedeniyle başka bölgelerdeki boykot oylarına nazaran daha bir politik ağırlığı olduğudur. Gerçekten de olağanüstü hal bölgesinde seçimleri boykot etmek daha büyük bir risk taşırken, bu eylem Adana gibi illerde biraz daha kolay, İstanbul ve benzeri illerde ise çok daha az risk taşımaktadır. Bir başka ifadeyle, **özgür seçim koşullarında olağanüstü hal bölgesinde yürütülebilecek bir kampanya gerçek bir referanduma dönüşebilirdi**. Ama devlet de bunun çok farkında olduğundan, mümkün her türlü önlemi alarak seçimlerin böyle bir referanduma dönüşmesine imkan tanımamıştır. Devlet baskısının oldukça hafiflediği Adana-Mersin gibi illerde Kürt nüfus neredeyse tümüyle seçimlere katılmamış, metropollerde ise bir miktar Kürt oyunun RP'ye kaydığı gözlenmiştir. İstanbul'da Kürt nüfusun yoğun olduğu Sutanbeyli ilçesinde boykot oranı yüzde 22.64 ile ikinci sırayı alırken birinciliği yüzde 44.80 ile RP elde etmiştir. Bütün bunlara rağmen İstanbul ve İzmir gibi metropollerde DEP'in oy kullanmama çağrısı 1991 genel seçimlerindeki HEP'e kullanılan oylarla kıyaslandığında ortada ciddi bir gelişmenin olduğu hemen gözlenmektedir. Nitekim bugün İstanbul'da yüzde 20'lere ulaşan bir oy kullanmama yüzdesi ortaya çıkarken 1991 seçimlerinde HEP'e oy kullanan seçmen sayısı yüzde 2'nin biraz üzerindeydi. Öte yandan, bu yerel seçimlerde SHP'den geri çekilen Kürt oyları bu partinin seçimleri yitirmesinde neredeyse DSP-CHP faktörlerinden daha etkili olmuştur. Bütün bu tablonun ortaya koyduğu gerçek, Kürt hareketinin Türkiye politik yaşamını tümüyle alabora ettiğidir. Ve bu açıdan bakıldığında 1994 yerel seçimlerinin üç önemli galibinden birinin Kürt hareketi, diğerlerininse şimdi sırasıyla irdelemeye çalışacağım İslâmi hareket ve faşist hareket olduğu gerçeği ortaya çıkar.

b) İslâmi hareket

Refah Partisi son seçimlerde elde ettiği yüzde 19.01'li oy oranıyla geçen seçimlere göre yaklaşık 4.8 puanlık bir artış elde etmiştir. Bu, geçen seçimlere göre oylarını yaklaşık yüzde 30 oranında arttırdığı anlamına gelmektedir. Sanıldığı veya bazı çevrelerce gösterilmek istendiği gibi RP'nin oylarındaki artış MHP ve İDP'yle beraber seçimlere katıldığı ve yüzde 17 barajına dayandığı noktadan hareketle sadece 2 puanlık bir artış değildir. Zaten eğer iş bununla kalsaydı İstanbul ve Ankara gibi illerin belediyelerinin RP'nin eline geçmesi mümkün olamazdı. RP, Ege kıyılarındaki turistik merkezleri bir kenara bırakırsak, Türkiye'nin tüm metropollereinde çok büyük bir oy patlaması gerçekleştirmiştir. Bu patlama 1973 yılında CHP'nin gerçekleştirdiği büyük kent oyları patlamasının bir benzeridir. RP oyları

İstanbul'da yüzde 27'ye, başkent Ankara'da yüzde 26'ya dayanmıştır. 1973 CHP'sinden tek farkı, gelir düzeyi yüksek semtlerde çok düşük oy oranlarında kalarak bu başarıyı göstermiş olmasıdır. Bilindiği gibi 1973 ve 77 seçimleride CHP sadece kenar mahallelerin oylarını almakla kalmamış, aynı zamanda daha üst gelir guruplarının yaşadığı semtlerden de yüksek oylar almıştı. Bütün bunlar RP'nin işçi ve emekçilerin oylarını toplamasıyla birlikte sınıfsal niteliğinde bir değişikliğe yol açmamıştır. Tam tersine RP giderek daha güçlü bir burjuva partisi olma yolundadır. Yönetim kadroları giderek güçlenen ve daha fazla palazlanmak isteyen islâmcı kapitalistlerden oluşmaktadır. Tabii bu işin Türkiye ve Türkiye metropolleri yanı. RP kendi sözcülerinin de ifade ettiği gibi kırsal kesimden çok az oy almaktadır. Bu yönüyle RP, Demirel'in ve şimdi de Çiller'in DYP'sinin tersine bir köylüler partisi değil, kentliler partisidir! (Çetin Altan'ın kulakları çınlasın!). Öte yandan, gerek Erbakan'ın gerekse RP yöneticilerinin herkesi kandırmaya çalıştıkları bir gelişememe durumu da RP açısından Kürt illerinde yaşanmıştır: RP'nin Kürt illerindeki oyları 1989'da yüzde 21.3'ten 1991'de yüzde 16'ya düşmüştü. Bilindiği gibi bu oranlar 12 Eylül öncesinde daha da yüksekti. Hatırlanacağı üzere MSP'nin parlamentodaki 40 küsur milletvekilinin 25 kadarı bu illerden seçilmişlerdi. Devletin ve Genelkurmay'ın tüm desteğine rağmen RP'nin son yerel seçimlerde yüzde 33.2'lik Kürt oyları, seçime katılma oranının düşüklüğü hesaba katıldığında, geçen seçimlerden bir farklılık göstermemektedir. Gerçek yüzde gene 16-17 dolayındadır ve üstelik bu kez bunlara korucu-polis ve bir miktar subay oyu da eklenmiştir. Tabii seçim hileleri işin cabası! Bu yönüyle RP artık bir Türkiye partisidir ve Kürt illerindeki konumunun MHP'den farklı bir yanı kalmamıştır. Ama zaten bizi ilgiendiren ve RP'yi seçimlerin bir diğer galibi konumuna yükselten yan da Türkiye'deki Refah gelişimidir.

Bazı çevreler RP'ye oy veren seçmenlerin büyük bir bölümünün şeriatçı olmadıkları gerçeğinden hareketle RP olayının büyütülmemesini salık veriyorlar. Bu son derece yanlış bir bakış açısıdır. Kuşkusuz RP'ye oy veren kentli seçmenin oldukça büyük bir kesimi şeriatçı değildir. Varolan kapitalist sistemin çürümüşlüğü, kokuşmuşluğu, baskıcılığı karşısında ekonomik olarak da bunalan kesimler kurtuluşu 1970'li yılların Ecevit'inden sonra şimdi de Erbakan'da arıyorlar. Ama zaten dünyadaki hangi yükselen politik harekette kitleler öncülerin ideolojisini tam anlamıyla paylaşarak harekete geçerler ki? Lenin'in öncülüğündeki Bolşevikleri destekleyen milyonlarca Rus işçi ve emekçisinin çoğunluğu komünist oldukları için mi sosyalist devrimi gerçekleştirdiler?.. veya Humeyni'nin öncülüğündeki Mollaları destekleyen İran halkının çoğunluğu şeriatçı olduğu için mi İran İslâm Devrimi gerçekleşti?

Kuşkusuz RP'nin Kürt illerinde devletle uzlaşması, Türkiye'ye önerdiği ekonomik modelde "hür teşebbüs"ü, serbest piyasayı, özelleştirmeleri savunması elinin altındaki dinamikleri yitirmesi anlamına gelecektir. Bu

açıdan RP'nin kendisi bu dinamikleri dinamitlemeye soyunuyor. Bu gelişme RP'yi ılımlı-gerici bir çizgide tutacaktır. Bu ise ileride değineceğim MHP faktörünün devreye girmesini hızlandıracaktır. Sınıf mücadelesinin keskinleştiği anlarda ılımlı gericiliğin yerini radikal gericilik, yani faşistler alır. Ancak iş bu noktaya varmadan bir başka gelişme söz konusu olabilir. RP bugün sayısız İslâmi akım için doğurgan bir yatak ve çatı görevi görmektedir. Bunlar çoğunlukla RP yöneticileri ile uyuşmamaktadırlar. Önümüzdeki süreçte RP'nin içinden çıkacak radikal şeriatçı kesimler bir askeri darbe girişimi veya gerçekleşmesi halinde bugünkünden çok daha güçlü mevziler elde edebilecekleri gibi Refah'ın bugünkü kitlesini peşlerinden sürükleyebilme şansını yakalayabilirler. Taksim'deki Bosna mitingi bu girişimin cılız ilk adımlarından biridir. Öte yandan devlet, şu an için olmasa bile geecekte RP'nin kökünü kazımanın planlarını yapmaktadır. PKK sorunu halledilmiş olsa RP'nin önce içeriden daha sonra dışarıdan parçalanması için koşullar hazırlanacaktır. 60'lı yıllarda TİP'in başına örülen çoraplar RP'ye de örülecektir. Ama şu an hâlâ RP'ye ihtiyaç duyulmaktadır. Kuşkusuz RP de bunun farkındadır ve PKK kozunu devlete karşı kullanmaktadır. RP yönetiminin Genelkurmayın politikalarına alet olması Kürt illerinde bu partiyi zayıflatmıştır; ama buna karşılık metropollerdeki gelişmesi benzer bir kozu yeniden oynamasına imkân sağlamıştır. Artık RP Kürt illerindeki varlığından dolayı değil, metropolledeki gücünden dolayı bir denge unsurudur. Genelkurmayın seçim planları –burjuvazininkilerle birlikte– RP'nin büyük kentlerdeki başarılarıyla birlikte altüst olmuştur. İstenen, Genelkurmayın güdümündeki Refah'ın Kürt illeri'nde güçlenmesi, buna karşılık büyük kentlerde zayıflamasıydı. Bu plan medyanın tüm ağırlığını koymasına rağmen tutmadı. İşte RP'nin gerçek galibiyeti budur. Bir eliyle verdiğini diğer eliyle geri almıştır. 12 Eylül öncesinde parlamentoda anahtar rolü üstlenen RP bugün devle politikalarında aynı rolü üstlenme noktasına varmış bulunuyor.

Yukarıda RP'nin içindeki radikal islâmcı akımların güçlenebilme olasılığından söz ettim. Ancak bu tarihsel bir olasılıktır. Onların üzerinde durdukları zemin de çok kaygandır. RP'nin ılımlı-reformist çizgisine karşı çıkarken kendilerini bir anda faşist hareketin kucağında bulabilirler. Bosna mitingi aynı zamanda bunu da göstermiştir. RP'nin ılımlılığına duyulan tepki, faşist hareketle ideolojik olarak derin ayrılıklar taşısa da radikal islâmcıları sokakta onlarla birlikte davranmaya götürebilir. Türkiye'nin önümüzdeki yıllarının, hatta aylarının gelişmelerini yakalayabilmek bu karmaşa içinde giderek daha da zorlaşıyor. Elde sadece bazı ipuçları var. Ama şu kestirim yanlış olmasa gerek: Zaman ne yazık ki islâmcılara ve belki de onlar kadar faşistlere çalışıyor. Şimdi gelelim faşist harekete.

c) Seçim galibi faşistler

Yapılan araştırmalara göre 1991 seçimlerine RP'yle birlikte giren

MHP'nin o günkü oy oranı yaklaşık yüzde 4'tü. Bugün bu oran yüzde 7.91'e ulaşmış bulunuyor. Bu yüzde 100'e yaklaşan bir artış demektir.

Seçimlere katılan her partinin oy oranını şu ya da bu ölçüde etkileyen Kürt hareketi MHP'nin tırmanışında da tayin edici bir rol oynamıştır. MHP'nin oyları nerelerde patlamaya varan atışlar göstermiştir? İlk olarak Kürt ve Türk nüfusun neredeyse eşit olarak dağıldığı Kürt illerine sınır oluşturan illerde. Özellikle Elazığ, Erzincan, Maraş, Antep ve Adana ile Kars gibi illerde (MHP'nin bugüne kadar varolmadığı Kürt illerindeki göreli oy kazancının ise bu oyların bileşiminin korucular, güvenlik güçleri ve aileleri ile doğrudan baskı aygıtları kanalıyla gerçekleştiği unutulmamalı). MHP oylarında yüzde 100'lerin çok üstünde artışla meydana gelmiştir. Nitekim MHP bu illerde 1980 öncesinin sıcak atmosferindeki oy düzeyini yakalayıp aşmıştır bile. Söz gelimi, geçmişte CHP'nin kalesi durumunda olan Kars ilinin belediye başkanlığının MHP tarafından ele geçirilmesi bunun açık bir kanıtıdır.

Öte yandan MHP'nin oylarındaki çok önemli bir diğer artış da bu bölgelerle coğrafi olarak hiçbir yakınlığı olmayan bazı kentlerde gerçekleşmiştir. Eğer MHP'nin geçmişte de çok güçlü olduğu Yozgat, Kayseri, Nevşehir gibi illeri bir kenara koyarsak, Manisa, Balıkesir, Bursa, Afyon, Çanakkale,Kütahya, Kırşehir gibi illerde bu partinin oy oranındaki çok büyük artışların esas nedeni "kirli savaş"a asker gönderen merkezler olmaları olarak gözükmeküyor. Gene Ege ve Akdeniz'in turistik kıyı şeridinde turizm gelirlerini düşüreceği kaygısıyla RP'ye akabilecek oylar, geleneksel ideolojisi nedeniyle kendilerine bir çıkış noktası olarak MHP'yi bulmaya başlamışlardır. Bu önümüzdeki dönemde daha da hızlanacaktır (özellikle büyük basının MHP'yi ve Türkeş'i "Liberal-Demokrat ilan etmesiyle birlikte).

Hatırlanacağı gibi 1980 öncesinde MSP oylarıda cidi bir erime başlamışken, MHP giderek güçlenmekteydi. Hatta son seçimlerde MHP oyları MSP oylarını yakalamıştı. "Kirli Savaş"ın sürmesi günümüzde RP'den çok MHP'nin işine geliyor. Zaten MHP'nin DYP-SHP hükümetine her konuda açık çek vermesinin esas nedeni de budur. MHP şu anda "Kirli Savaş"a özel tim, kontra olarak gönderdiği elemanlarının dışında Türkiye'de mevcut konjonktürden yararlanarak çok hızlı bir kadrolaşma faaliyeti sürdürüyor. Hükümete sunduğu tüm tavizler bu kadrolaşma hareketinin sekteye uğramaması içindir. MHP seçmeni çok pragmatik ama o ölçüde de disiplinli olarak oy kullanıyor. Sözgelimi büyük kentlerde, kendi adaylarının belediye başkanı seçilmesinin söz konusu olmadığı yerlerde, çeşitli kadro garantileri karşılığında oylarını RP, ANAP ve DYP'li belediye başkanlarına yöneltmekte, ama buna karşılık il genel meclisi seçimlerinde blok olarak kendi oylarını almaktadır.

Kuşkusuz MHP'nin oylarını arttırmasının en önemli, hatta başlıca nedeni "Kirli Savaş" nedeniyle devletin açık desteğini almakta olmasıdır. Dev-

letin MHP'ye sunduğu bu destek RP'ye kerhen sunulduğundan da daha büyüktür. Daha önce de belirttiğimiz gibi Genelkurmay Kürt illerinde RP'yi desteklemiş, ama buna karşın metropollerde merkez sağ ve sol düzen partilerinin kazanmasını arzulamıştı. Bu politika RP'nin metropollerdeki hızlı yükselişiyle istenilen yere oturmayınca merkez partilerinin yarattıkları boşluk şimdi devlet tarafından MHP ile doldurulmak isteniyor. Devletin ve tabii burjuvazinin önümüzdeki dönemde RP'ye karşı MHP kozunu kullanmak isteyeceği şimdiden gözleniyor. Doğaldır ki, bu politikanın sınırlarını Türkiye'de karşı devrimin iç çelişkileri belirleyecektir. Bu konuda net kestirimlerde bulunmak için henüz önümüzde daha bir miktar zaman bulunduğunu düşünüyorum. Ancak MHP'yle ilgili olarak söylenmesi gereken şudur: Bu parti seçimlerin üçüncü büyük galibidir ve en az RP kadar ciddiye alınmalıdır.****

Sonuç

27 Mart yerel seçimleriyle ilgili bu kısa analizin vardığı belli başlı dört temel sonuç taşıdığını düşünüyorum. Bunlar sırasıyla şunlardır:

1– Bu seçimlerin üç mağlubu (DYP, "Sosyal Demokrasi", ANAP) ve üç galibi (Kürt hareketi, RP, MHP) vardır. Yukarıda da anlatmaya çalıştığım gibi DYP, ANAP ve tüm varyantlarıyla "Sosyal Demokrasi" seçimlerde ağır bir yenilgiye uğramışladı. "Sosyal Demokrasi" en büyük mağlup gibi gözükmekle birlikte DYP ve ANAP da ona yakın bir yenilgiye uğramışlardır. Kürt hareketi, RP ve MHP ise gerçek galiplerdir.

2– Burjuva basının ve özellikle Kemalist basının hedef şaşırtmak istemesine karşılık seçimlerin galibi tek başına RP değildir. Dolayısıyla çözüm, aralarında MHP'nin de yer alacağı tüm burjuva partilerinin RP'ye karşı blok oluşturması değildir. Bu politika MHP tehlikesini küçümsemeye, daha da kötüsü onu aklamaya gider.

3– Sağ ve sol merkez partilerin seçimlerde uğradığı yenilgi merkezde ciddi bir boşluk yaratmaktadır. Bu boşluğu Türkiye'de RP ve MHP doldumaya adaydır. Merkezin bu çöküntüsü gündeme ANAYOL formülünü getirmekle birlikte, ordunun tercihi, orta vadede gerçekleşebilecek daha sert bir baskı rejimine kadar merkezdeki bu boşluğu esas olarak MHP'yi kullanarak sürdürmeye çalışmak olacaktır.

**** Tam bu noktada seçim sonuçlarının değerlendirilmesi açısından sosyalist hareketi ele almayı düşünmüştüm. Ancak bunun daha kapsamlı bir değerlendirmesini **SB**'nin bir sonraki sayısında yapmayı tasarlıyorum. Sosyalist hareket nicel güçsüzlüğüne rağmen içinde bulunduğumuz konjonktürde önemli bir rol üstlenme potansiyeli taşıyabileceğinden bir alt başlıkla geçiştirilemeyecek bir eleştiri/özeleştiri süzgecinden geçirilmelidir diye düşünüyorum. (Ş.O.)

4- Seçim sonuçları "Kirli Savaş" politikasının seçmenlerce onaylanmış olduğu anlamına gelmemektedir. DYP'nin oylarını kısmen koruması ve MHP'nin yükselişi bu iddiayı güçlendirmek için yeterli değildir. DSP'nin tüm Kürt düşmanlığına rağmen oy kaybına uğraması, ANAP seçmeninin kararsızlığı, SHP'nin neredeyse Kürt politikası nedeniyle çöküşü, RP'nin Kürt illerinde oy miktarını arttıramaması ve metropollerdeki gelişmesini tamamen iktidar partilerinin ekonomik politikaları sayesinde elde etmesi "Kirli Savaş" politikasının seçmenlerce aktif olarak desteklenmediği sonucunu vermektedir.

Türkiye kapitalizminin krizi

SUNGUR SAVRAN

Türkiye ekonomisi tarihinin belki de en büyük kriziyle sarsılıyor. Bu krizin gelişimi, zaten büyük sorunlarla boğuşmakta olan düzenin kaderini belirlemekte ağırlıklı bir rol oynayacak. Bütün sınıfların ve toplumsal grupların geleceği krizin sonuçlarıyla kaçınılmaz biçimde bağlantılı. Burjuvazi bütün gücüyle toplumu "fedakarlığa" ikna etmeye çalışıyor. İşten çıkartmalar, fabrika kapatmalar, üç haneli enflasyon, yoksullaşma toplumu bir barut fıçısı haline getiriyor.

Kriz sınıf mücadelesinin alanıdır. Bu alanı, burjuvazinin yarattığı sis perdesini aşarak tanımak, tümseklerini ve çukurlarını öğrenmek ve yakın gelecekteki büyük mücadelelere bilinçli biçimde hazırlanmak gerekiyor.

1. Kriz neyin krizi?

> Dünya pazarının krizlerinde, burjuva üretiminin çelişkileri ve antagonizmleri çarpıcı biçimde gözler önüne serilir. Kapitalizmin özürcüleri, felaket sırasında patlak veren çatışmalı öğelerin doğasını araştırmak yerine felaketin kendisini yadsımakla yetinir, düzenli ve dönemsel olarak tekrarlanan bunalımların, şayet üretim ders kitaplarında yazı-

lanlara uygun biçimde sürdürülmüş olsaydı, asla ortaya çıkmayacağında ısrar ederler.

Marx'ın dünya pazarının krizleri için yaptığı bu gözlem, ulusal ekonomilerin krizleri için de aynen geçerli. Türkiye'de de bu yılın Ocak ayında, artık "kara Çarşamba" olarak anılan tek bir günde doların TL karşısında %20 değer kazanmasıyla patlak veren kriz tartışılırken, herşey Marx'ın öngördüğü gibi gelişiyor. Burjuvazinin sözcüleri, bir krizin var olduğunu yadsımakla, yadsıdıkları krizin yalnızca ekonomi politikasından kaynaklandığı iddiası arasında gidip geliyorlar.

Krizi yadsıma yönünde en belirgin iddianın sahibi Demirel, 1993 yılındaki canlı ekonomik büyümeyi kanıt göstererek, temelde bir sorun olmadığını, olan bitenin bir güven bunalımının ürünü olduğunu tekrar tekrar ileri sürüyor. Demirel'in bunu tamamlayan tezi ise, şu anda yaşanılan krizin yalnızca parasal ya da finansal olduğu, üretimde bir kriz yaşanmadığı yolunda; başka bir deyişle, yaşanmakta olan bir parasal krizdir, bir ekonomik kriz değil. Para piyasalarında ayan beyan ortaya çıktığı için yadsınamayacak olan büyük sarsıntının kabulü, burada ekonomide bir krizin varlığını yadsımanın yöntemi haline geliyor.

Kriz ister yadsınsın, ister bütün çıplaklığıyla kabul edilsin, burjuvazinin bütün sözcülerinin krize getirdiği açıklamaların ortak yanı, olan biteni **ekonomi politikalarındaki hatalara** bağlamak. Yani "şayet üretim ders kitaplarında yazılanlara uygun biçimde sürdürülmüş olsaydı", ortaya asla kriz falan çıkmazdı! Burjuvazinin sözcüleri ekonomi politikalarındaki hatanın somut içeriği konusunda ve bu hatanın yapıldığı tarih üzerinde ayrılıyorlar, ama hepsi sorunu şu ya da bu hükümetin hatalarında arıyor.

Krizin bütün sorumluluğunu Tansu Çiller'e yüklemek isteyenler için, sorun Çiller ile Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarı Osman Ünsal'ın 1993'ün ikinci yarısında sürdürmeye çabaladığı düşük faiz politikasından kaynaklanıyor. Borçluluğun ve kamu açığının büyük boyutlara ulaşmış olduğu bir ekonomide, devlet tahvillerinin faizini düşük tutarak genel faiz oranını düşürmeye çalışmak, bu görüşe göre, piyasanın işleyiş yasalarına aykırı olduğu için ergeç bedeli ödenmesi gereken bir politika yanlışı idi. "Kara Çarşamba" ile birlikte dövize hücum, uluslararası değerlendirme kuruluşlarının Türkiye'nin kredi notunu düşürmesiyle birlikte, bu politika yanlışının sonuçlarının ortaya çıkmasından başka birşey değildi. Krizin "kara Çarşamba"dan sonra derinleşerek sürmesi de bu bakış açısına göre bir sorun oluşturmuyordu, çünkü Çiller hükümeti kriz yönetiminde de hata üstüne hata yapıyordu. Bu kolaycı "teori"nin bir de kolaycı çözüm önerisi var elbette: Çiller gitse herşeyi düzeltmek mümkündür!

Krizin açıklamasında kullanılan alternatif "teori" ise, sorunu yine yanlış ekonomi politikalarına bağlıyor, ama bu kez amaç Tansu Çiller'i savunmaktır. Bu ikinci açıklamaya göre, sorunlar 1991 yılından, hatta 1989'dan bu yana birikmekte, ama hükümetler doğru bir ekonomi politikası izleye-

rek sorunları çözüme ulaştırmak yerine yanlış politikalarla durumu daha da kötüleştirmektedirler. Türkiye ekonomisinin yıllardır ihtiyacı olan "istikrar tedbirleri" bir türlü alınmamakta, gecikme ise faturayı büyütmektedir. Bu açıklamada, geçmiş hükümetlerin hatalarının ceremesini, büyük bir talihsizlikle Çiller çekmektedir.[1]

Bu tartışma görüldüğü gibi olayları uzaktan izleyen biri için şaşkınlık verecek kadar yüzeyseldir. Ekonomik gelişmeye sadece hükümet politikalarını değişken alarak bakan, geri kalan herşeyi sabit kabul eden, bu yüzden ekonomi politikası dışında her türlü etkeni varsayım yoluyla tablonun dışına çıkaran yoksul bir metodolojinin ürünüdür. Metodolojinin bu yoksulluğunda tahlilin amaçlarının burjuvaziye uygun politika konusunda yol göstermekle sınırlı olması belirleyicidir. Böylece, daire kapanır: amacınız yalnızca burjuvaziye hizmet edebilmek için uygun ekonomi politikaları önermek ise başka herşeyi ufkunuzun dışına çıkarır, ekonomi politikalarını tek değişken olarak alır ve yönteminizin kaçınılmaz bir sonucu olarak krizin nedeninin yanlış ekonomi politikaları olduğu tezine ulaşırsınız. İşte ilk kez Marx'ın tanımladığı, bütün amacı burjuvazinin anlık çıkarlarına hizmet etmek olan bayağı (vülger) iktisat![2]

Öyleyse biz bayağı iktisatı sığlıkları ile başbaşa bırakarak Türkiye ekonomisinin yaşadığı büyük krizi Türkiye kapitalizminin tarihsel gelişmesi içindeki konumu çerçevesinde bir bütün olarak yorumlamaya çalışalım. Bugün yaşanmakta olan kriz **üç temel belirlenimin bir sentezi** olarak kavranabilir.

Sermaye birikiminin çevrimsel krizi

Kapitalist ekonominin gelişimi, canlılık ve duraklama evrelerinin birbirini düzenli olarak izlediği bir yasalılığa tabidir. En azından İkinci Dünya Savaşı'nın bitiminden bu yana Türkiye kapitalizminin gelişmesi de aynı tür bir çevrimsel gelişmeyi düzenli olarak ortaya koyar. Savaş sonrası kriz ve 1946 devalüasyonu, 1956-60 krizi ve 1958 devalüasyonu, 1970-71 duraklaması ve 1970 devalüasyonu, dünya kapitalizminin yaklaşık 30 yıllık uzun genişleme dönemine, yani uluslararası kapitalizmin uzun dalgalarının genişleme evrelerinden birine denk düşen kriz anları olmuştur. 1974-

(1) Bu iki açıklamanın, Demirel ile Çiller arasındaki tartışmanın terimlerini tanımladığı açıktır. Birazdan göreceğimiz gibi, kriz 1994 başında gökten düşmediği için Çiller taraftarlarının açıklaması, bütün yüzeyselliğine rağmen, Çiller eleştirmenlerinin açıklamasına göre gerçeğe daha yakındır. Ama bu gerçek Çiller'in sorumluluğunu bir nebze azaltmaz, çünkü Çiller neredeyse bir yıla yakın süredir başbakan olduğu gibi, 1991 sonunda kurulan Demirel-İnönü hükümetinde de ekonomiden sorumlu devlet bakanı idi. Adı üstünde: "ekonomiden sorumlu"!

(2) "...burjuva üretim ilişkilerinin görünürdeki çerçevesi içinde debelenmekten öteye gidemeyen, bilimsel siyasal iktisadın çoktan beri geliştirmiş olduğu malzemeyle geviş getirip duran ve burjuvazinin ayak işlerine yetişmek amacıyla en yüzeysel olgulara bu malzeme içinde akla yakın açıklamalar arayan bayağı iktisat..." K.Marx, **Kapital**, Mehmet Selik çevirisi, cilt 1, kitap 1, Odak Yayınları, Ankara, 1974, s. 142n. Çeviri değiştirilmiştir.

75 yıllarında yaşanan uluslararası daralmayla (resesyonla) birlikte kapitalizm dünya çapında uzun dalganın yeni bir durgunluk evresine girmiştir. Bu durgunluk eğilimi Türkiye ekonomisine gecikmeli biçimde 1977 yılında sıçramış, ama bu kriz aynı zamanda 1930'lu yıllardan beri Türkiye'de sermaye birikiminin çerçevesini oluşturan iç pazara dönük sınai birikimin ölümcül krizi ile birleşince son derecede derin yaşanmıştır. Türkiye burjuvazisi bu derin krizi, 24 Ocak 1980 ekonomik kararlarının istikrar ve dünya pazarına yöneliş tedbirleriyle ve 12 Eylül askeri diktatörlüğünün çalışan sınıfların bütün temel kazanımlarını söküp almasıyla ancak 1982 sonrasında aşabilmiştir.

Bu kısa taramadan da görülebileceği gibi, Türkiye kapitalizmi İkinci Savaş'tan bu yana, boyutları farklılaşmakla birlikte dönemsel olarak tekrarlanan krizlerle düzenli olarak karşılaşmıştır. 24 Ocak kararlarına hayran olanlar ne derse desin, Özal'ın kapitalizmin işleyiş yasalarını ilga edemeyeceği açıktır. İşte Türkiye 80'li yılların sonunda yeniden bir kriz evresinin ilk işaretlerini vermeye başlamıştır. 1982'den sonra, düşük ücretler, suskun bir işçi sınıfı, ihracat patlaması ve uluslararası finans kuruluşlarının desteği sayesinde ekonomi önce orta, ardından yüksek bir hızla büyümeye başlamıştı. Reagan ve Thatcher dönemlerine benzer bir Özal "zaferi" yaşanıyordu Türkiye'de. 1988, dalganın döndüğü yıl oldu. Yılın başında yaşanan döviz krizi, 4 Şubat kararları olarak bilinen yeni bir istikrar paketiyle aşıldı ama bunun maliyeti, 1986'da %8,1 ve 1987'de %7,4 olan büyüme hızının, 1988'de %3,4'e, 1989'da ise %1 dolayına düşmesi oldu. Bu zikzak doğrudan doğruya üretim alanında ortaya çıktığı ölçüde kriz belirtileri açıktı. 1989 yalıtılmış bir duraklama yılı olsaydı, belki önemsiz olarak kabul edilebilirdi. Ama bu yıldan itibaren ekonomi tam bir "tahterevalli" salınımına girdi. O yılki %1'i, 1990'da anormal bir %9,7 izliyor, ama 1991'de büyüme oranı yine derin bir düşüşle %0,3'e geriliyordu. Çanlar bir kez daha çalmıştı. Burjuvazi işareti almış, bir ağızdan "istikrar paketi" talebini yükseltiyordu. Aşağıda ele alacağımız nedenlerle istikrar tedbirleri yerine uygulanmaya devam edilen borçlanmaya ve parasal şişkinliğe dayalı politika 1992'de %5,9'luk, 1993'te ise %7,3'lük büyüme oranlarıyla sonuçlanıyordu.

1993'e gelindiğinde, kapitalist ekonomilerde sık sık görülen bir olgu karşısındayız: **aşırı ısınma**. Bu kavramın ifade ettiği, bir kriz evresinde, sermaye birikiminin önündeki engellerin aşırı bir borçlanma ve parasal şişkinlik temelinde geçici biçimde etkisizleştirilmesi sonucunda, üretim ve tüketimin artan bir hızla sürdürülmesidir. Kapitalist ekonominin çelişkili doğasının en çarpıcı görünümlerinden biridir bu: duraklaması, hatta daralması yönünde güçlü eğilimler harekete geçmiş olduğu halde, ekonomi, son bir parlamayla, hızlı bir büyüme temposuna kavuşur. Bu son atılım, krizi geciktirmekle birlikte, çelişkileri derinleştirerek sarsıntının daha da sert olmasına yol açar. Türkiye ekonomisinin 1993'te eriştiği %7,3'lük

büyüme hızı tam da böyle bir aşırı ısınmanın ürünüdür.[3]

Büyüme hızlarındaki bu dalgalanma, 1994 başında patlak veren krizin basit bir parasal ya da finansal bunalım olmadığını, köklerinin üretim alanında yattığını ortaya koyuyor. Sorunu başka türlü ele alanların, bu tablo karşısında şu soruya cevap vermeleri gerekiyor: ekonomi 1989-93 arasında neden böyle inişli-çıkışlı bir seyir yaşamıştır? Bu soruya cevap verilmeden, yalnızca 1992-93 sayılarına dayanılarak krizin üretimle ilgisi olmadığını ileri sürmek mümkün değildir.

Krizin köklerinin üretim alanında yattığını gösteren daha güçlü bir gösterge ise yatırımların seyrinde bulunabilir. Yatırımların yıllık artış hızı, sermaye birikiminin birebir sadık bir yansıması olmamakla birlikte, milli gelir hesapları çerçevesi içinde elde edilebilecek en doğrudan göstergesidir. Bu açıdan, bu oranın 1980'li yıllardaki gelişmesini izlemek, büyüme hızından çok daha anlamlı sonuçlara ulaşılmasını olanaklı kılacaktır. 1977'den itibaren, 1982 yılı da dahil olmak üzere üstüste düşen toplam yatırım, 1983 ve sonrasında önce yavaş, sonra da hızlı bir artış geçirir. 1985 yatırım artış oranı %16,9, 1986 oranı ise %11'dir. 1987'de oran gerilemekle birlikte hala pozitiftir: %5,5. 1988 ile birlikte toplam yatırımda gerileme başlar. O yıl %-1,6 olan oran, 1989'da sıfıra yakın ama eksidir. 1990'da ani bir sıçramayla %7 dolayına yükseldikten sonra, 1991'de yeniden eksi değer kazanarak yaklaşık %3 daralır. Buraya kadar, büyüme oranıyla yatırımların artış oranı paralel gelişmiştir. Asıl ilginç olanı bundan sonra başlar: 1992'de büyüme hızı %5,7 iken yatırımlar yalnızca %2 dolayında, 1993'te %7,3'lük büyümeye karşılık sadece %2,5 dolayında olmuştur.[4]

Burada iki noktanın altını çizmek gerekiyor. Birincisi, 1980'li yılların ortalarının tersine, 1988'den itibaren yatırım artış oranı her yıl büyüme oranının altında kalmıştır. Buradan çıkan sonuç açıktır: 1988-93 arası dönemde, ekonomi büyüme ve durgunluk arasında salınmakla kalmamıştır; daha da önemlisi, elde edilen büyümenin ardındaki esas itici güç sermaye birikimi değildir. Nitekim, kapasite kullanım oranlarında görülen gelişme bu dönemin büyümesinin ardındaki gerçek dinamiğin ne olduğunu ortaya koyar. 1989'da imalat sanayiinde %74 olan kapasite kullanım oranı, 1993'e ulaşıldığında %80'e yükselmiştir.[5] Bu iki verinin birleşmesi ortaya şunu çıkarır: 1988-93 arasının büyümesi, üretim kapasitesinin büyümesinden, yani sermaye birikiminden çok, varolan kapasitenin daha yüksek oranda kullanılmasından kaynaklanır.

---

(3) Demirel, krizin "yoktan varolduğunu" kanıtlamak için 1993'te üretimin canlılığını kanıt olarak gösteriyor ve "madem sorunlar vardı, büyüme nasıl yüksek oldu?" diye soruyor. Aşırı ısınma teşhisi, görüngü ile özü birbirinden ayırarak ve görüngünün özü başaşağı yansıttığını göstererek bu sorunun cevabını veriyor. Tabii kimse Demirel'in diyalektikten anlamasını beklememeli!

(4) OECD Economic Surveys, **Turkey**, 1989/90, Paris, 1990, s. 16 ve Fehmi Köfteoğlu, "14 yıl sonra sil baştan mı?", **İktisat Dergisi**, sayı 346, Şubat 1994, s. 12.

(5) Devlet İstatistik Enstitüsü verilerinden aktaran Fehmi Köfteoğlu, a.g.m., s.11.

İkincisi, üretim artışı açısından değil de, toplam talep ve kullanım açısından bakıldığında, bu yılların büyümesi esas olarak toplam tüketimdeki hızlı artış tarafından harekete geçirilmiştir. Yatırımlardaki göreli durgunluğa karşılık başta özel tüketim olmak üzere toplam tüketim hızla büyümüş, 1989'da milli gelire oranı yaklaşık %75 iken, 1993'te %85'lik bir paya sahip olmuştur.[6]

Burada sayılarla saptanan her iki eğilim de aşırı ısınma döneminin tipik özellikleridir. Temelde yatırım eğilimi zayıflarken, kapasite kullanımının yükselişine ve tüketime dayalı büyümenin artışı, ekonominin üretime ilişkin sorunlarının geçici olarak aşıldığını, ama ortadan kaldırılamadığını gösterir. Öyleyse şu sonuçla bağlayabiliriz: Türkiye kapitalizmi, 1988 yılından itibaren, çevrimsel gelişmesinin ürünü olarak yeni bir kriz evresine girmiş, ama çeşitli biçimlerde ertelenen kriz 1992-93'te yaşanan bir aşırı ısınma ara evresinden sonra nihayet 1994 başında patlak vermiştir. Krizin salt parasal ya da finansal olduğu doğru değildir. Kökleri üretim alanında, sermaye birikiminin zaaflarında yatmaktadır.

Yeni-liberalizmin krizi

Türkiye burjuvazisinin temsilcileri, 1980'li yıllarda yaşandığı iddia edilen "zihniyet devrimi"nden sonra globalizmin koyu taraftarları oldular. Ne var ki, burjuva liberalleri son krizi tahlil ederken o tapındıkları "küreselleşme" olgusunu, sorunun başka veçheleri ile birlikte bir kenara bırakmakta bir beis görmediler. Bunun bir nedeni, yukarıda da belirtildiği gibi, gözlerini hükümet politikalarına dikmeyi, etkileyemeyecekleri ölçekteki olguları anlamaya tercih etmeleridir. Ama bir başka neden daha vardır: dünya ekonomisine ilişkin faktörlere değinmeleri kendileri için çok aziz olan yeni-liberalizmin zaaflarını ortaya koyacaktır. Çünkü Türkiye kapitalizminin içinden geçmekte olduğu kriz, bir başka veçhesiyle yeni-liberalizmin krizidir.

Sorunun bu veçhesini kavrayabilmek için, Özalvari yeni-liberalizmin, Türkiye ekonomisi ile emperyalist dünya arasındaki tampon mekanizmaları adım adım ortadan kaldırmaya yöneldiğini, gümrük duvarları, döviz kuru, bankacı sistemi, sermaye akımları gibi alanlardaki gelişmelerin, 1989 yılında TL'nin konvertibiliteye geçmesiyle (yani dövizle değiştirilmesinin serbestleşmesiyle) taçlandığını hatırlatmak gerekiyor. Bu son gelişmeyle birlikte, Türkiye kapitalizmi yalnızca meta ve doğrudan yatırım hareketleri aracılığıyla değil, finans alanında da dünya ekonomisinde ortaya çıkacak gelişmelere son derecede hassas hale geliyordu. Eskiye göre dünya ekonomisiyle böylesine derinlemesine bütünleşmeye yönelen bir ekonominin gelişmesi elbette dünya ekonomisinin iniş çıkışlarından çok etkilenecekti.

(6) "İstikrar Paketi Ölü Doğdu", **Ekonomik Trend**, 10 Nisan 1994, s. 6.

Dünya ekonomisinde son yıllarda ortaya çıkan gelişmeler, Türkiye ekonomisini en azından iki bakımdan ciddi biçimde etkilemiştir. Son yılların dünya konjonktürünü belirleyen olgu, emperyalist ülkelerde senkronize olmamış derin bir resesyonun yaşanmakta oluşudur. 1990'da ABD ve İngiltere'de başlayan resesyon, tam bu ülkelerde etkisini yitirirken kıta Avrupası'na ve Japonya'ya sıçramıştır. Bu gelişmenin birinci etkisi, Türkiye'nin ihracatının yaklaşık yarısını emen Avrupa'daki sıfır büyümenin, resesyon döneminde bütün emperyalist ülkelerde, özellikle Üçüncü Dünya üreticilerine karşı korumacılık eğilimlerinin de arttığı bir bağlamda, ihraç mallarına talebi sınırlamasıdır. Türkiye'nin ihracat artışının yavaşlamasında, TL'nin aşırı değerlenmiş bir kurda tutulması kadar bu faktörler de rol oynamıştır.

Ama ikinci tür etki çok daha önemlidir. Emperyalist ülkelerde görülen ekonomik duraklama, bu ülkelerde karlı yatırım olanaklarını daralttığı için, aynen 70'li yıllarda uluslararası kapitalizmin krizi başladığında olduğu gibi, para sermayeyi alternatif karlı alanlar bulmaya itmekte, emperyalist dünyanın bankaları, finans kurumları ve kurumsal yatırımcıları, dünyanın dört bir yöresine kredi aktarabilmek için büyük bir hareketlilik içine girmektedirler. Koşullar geçici bir dönem için de olsa böyle bir "plasman" için elverişli olduğundan yabancı yatırımcılar Türkiye'ye de oldukça büyük miktarlar aktarmayı kendi lehlerine görmüşlerdir. Bu ilginin sonucunda Türkiye'nin dış borçları en son resmi sayılara göre 67 milyar dolara ulaşmıştır (Gerçek rakamın ise 100 milyar dolara kadar yükselmesi mümkün.) Ama bir de dünya ekonomisinin yeni eğilimlerinden doğan daha karmaşık mekanizmalar sözkonusu.

Konumuz açısından bu mekanizmaların en çarpıcı olanı "yeni yükselen borsalar" olgusu. Bazı yarı-sanayileşmiş ülkelerde ve Doğu Avrupa'da kapitalizmin restorasyonunu yaşayan ülkelerde, yeni kurulan borsalar, para sermayenin yeryüzünü dolaşması sonucunda büyük bir patlama yaşıyorlar. İstanbul borsası bu yeni yükselen borsalar arasında yer alıyor ve 1993 yılında çok özel bir performans gösteriyor. Ünlü ekonomi gazetesi **Financial Times** bunu şöyle özetliyor:

> Dünya Bankası'na bağlı Uluslararası Finans Kurumu'na göre, son 14 ay boyunca İstanbul, dünyanın yeni yükselen borsalarının hepsinden daha büyük bir performans göstererek rekor düzeylere erişmiştir...[7]

Uluslararası Finans Kurumu'nun hesaplamalarına göre, 1992 sonu 100 olarak alınırsa, İstanbul Borsası'nın endeksi 1993 yılı sonunda 400'ü geçmiştir. Bir tek yılda %300'ün üzerinde bir artış! Oysa dünyanın en hızlı yükselen borsaları arasında Filipinler bir tek 1993'te değil beş yıl boyunca ancak %431, Hong Kong ise %410 büyümüştür.

Sadece olguyu saptamak yetmez, ardında yatan nedenleri de araştırmak gerekir. Uluslararası para sermayenin İstanbul borsasına ve daha genel

(7) **Financial Times**, 7 Şubat 1994.

olarak Türkiye ekonomisine olan bu ilgisinin ardında elbette soğuk çıkar hesapları var. İlginin temeli, Türkiye'de para sermayenin elde edebileceği faiz getirisinin son yıllarda emperyalist ülkelere göre daha yüksek oluşunda yatıyor. Bu ise konvertibilitenin kaçınılmaz bir sonucu. Ekonomisinin rekabet gücü ve ulusal parası zayıf bir azgelişmiş ülkenin konvertibiliteye geçmesi, sürekli bir sermaye kaçışı riskiyle birlikte yaşaması demek. Bu kaçışı önlemenin yolu, dövizin hızla değerlenmesinin (tersinden söylenirse TL'nin hızla değer yitirmesinin) engellenmesinden ve paranın TL cinsinden getirisinin (faiz oranının) göreli olarak yüksek tutulmasından geçer. Bu ise döviz cinsinden varlıkların Türkiye'de değerlendirilmesini para sermaye açısından anlamlı kılarak aşırı ölçüde borçlanmış bir ekonominin yaratılmasına yol açar.[8] Ekonominin üretimden gelen gücünün bu borçlanma üzerinde yükselen döviz kuru/faiz ilişkisini kaldıramayacağı ortaya çıktığında bütün akımlar tersine döner, eski dengeler yıkılıp gider. Hızla dövize kaçış başlar, döviz kurları yükselir, ulusal para serbest düşüşe geçer. "Alem" sona ermiştir, sarhoşluk arkasında "akşamdan kalma"nın sıkıntılarını bırakacaktır sadece. İşte Ocak ayından itibaren Türkiye'de olan da budur.

Burada dünya ekonomisiyle korunaksız biçimde bütünleşmeye yönelik yeni-liberalizmin ağır bir kriziyle karşı karşıya olduğumuz hiç kuşku duyulamayacak bir açıklıkla ortaya çıkıyor.

Savaş ve kriz

Türkiye kapitalizminin içinden geçmekte olduğu derin kriz, bir başka veçhesiyle, ekonominin savaşa yenilmesidir. TC devletinin Kürt halkının özgürleşme mücadelesine karşı açtığı savaş ve bu savaşta kesin bir sonuca ulaşmaktaki başarısızlığı, burjuvazinin ve devletin ekonominin sorunlarını çözmesini hem doğrudan ekonomik biçimde, hem de dolaylı ve politik bakımdan engelleyen bir faktör olarak ortaya çıkmaktadır. Politik belirlenimi bir sonraki bölüme bırakarak önce ekonomik etkiyi ele alalım.

Her kapitalist kriz son tahlilde bir aşırı üretim krizidir. Bundan kastedilen, krizin temelinde yatan nedensellik ne olursa olsun, sermaye birikiminin yavaşlamasının yatırımları ve işçilerin/emekçilerin tüketimini düşürerek toplam talebi azaltacağı, böylece üretim kapasitesine göre bir talep eksikliği doğuracağıdır. Açık bütçe tarafından finanse edilen bütün devlet harcamaları gibi, savaş harcamaları da böyle durumlarda ekonomideki talep eksikliğine karşı eyleyen bir etken olarak bir canlanma faktörü rolü görebilir. (Keynes tam da her tür devlet harcamasının bu etkisini teorileştirmiştir.) Ne var ki, yine her türlü devlet harcaması gibi, askeri harcama-

(8) Korkut Boratav henüz kriz patlak vermeden bu mekanizmaya ve yarattığı tehlikelere ısrarla dikkat çekmiştir. Bir örnek olarak bk. "Devleti Küçültme Süreci Avanta Mekanizmasına Dönüştü", **İktisat Dergisi**, sayı 345, Ocak 1994, s. 12-13.

lar da esas olarak toplam talebi yükseltmekle sınırlı bir işlev gördüğü, üretim alanındaki sorunlardan ya da başka darboğazlardan dolayı sıkışmış olan sermaye birikimini canlandıramadığı takdirde, bir süre sonra basit bir yapay şişkinlik etkeni, yani enflasyonist bir faktör haline gelir.

TC devletinin son yıllarda artan bir tempoyla Kürt halkının özgürleşme mücadelesine karşı verdiği savaşın yol açtığı harcamalar tam da böyle bir etki yaratmıştır. 1988'den sonra hissedilmeye başlayan kriz eğilimlerinin doğurduğu gizil eksik talep karşısında, savaş harcamaları yoğun bir harcama kalemi olarak karşı bir eğilim yaratmış, toplumsal talebi arttırarak üretimi (hiç olmazsa belirli yıllarda) canlandıran bir etken olmuştur. Ama yukarıda gördüğümüz gibi sermaye birikimi 1988-1993 döneminde bir türlü toparlanamayınca, askeri harcamalar da yol açtığı kamu açıkları aracılığıyla yoğun bir enflasyonist baskının kaynağı haline gelmiştir. Kamu açıkları, ekonominin istikrarını bozan, enflasyonun tırmanması dolayımıyla TL'nin değerini zorlayan bir etken olduğu ölçüde, savaş harcamaları da ekonomik krizin patlak vermesinde doğrudan bir rol oynamış olmaktadır.

Savaşın toplam talep ve kamu açığı yoluyla ekonomi üzerinde yarattığı bu etkinin yanısıra, iki farklı kanaldan daha ekonomiyi zorladığını hatırlatmak gerekir. Birincisi, Türkiye kendi bütünleşmiş savaş sanayiine sahip olan bir ülke olmadığı için, askeri yardım programları dışında, silah sistemleri, uçaklar ve mühimmat için ağır bir döviz bedeli ödemek zorundadır. Bu döviz harcaması dış açığı büyüterek TL'nin değerini zorlar ve ekonomik krizin derinleşmesine katkıda bulunur. İkincisi, PKK'nın turizmi engellemeye dönük eylemleri ve boykot girişimi de Türkiye ekonomisinin önemli miktarda döviz girdisinden yoksun kalmasına yol açarak krizi derinleştirmektedir. 1993'te turizm alanındaki döviz kaybını Tansu Çiller yıl sonu dolayısıyla görüştüğü Mehmet Ali Birand'ın televizyon programında 1,5 milyar dolar olarak açıklamıştı. Sözkonusu yılın toplam dış açığının 6 milyar dolar olduğu hatırlanırsa bu tutarın önemi kavranabilir. Üstelik 1993'te turizmin yediği darbe sadece bombalama eylemlerinden kaynaklanıyordu. 1994'te ise yoğunlaşan bir boykot hareketinin geliştiği biliniyor. Dolayısıyla, 1994'te bu nedenden kaynaklanacak döviz kaybının çok daha yüksek olacağı tahmin edilebilir.

Savaşın krizin doğuşunda oynadığı rolden çok daha önemli etkisi, krizin burjuvazinin talepleri yönünde çözümünün önünde büyük bir engel oluşturmasıdır. Bunun nedeni basittir: bütün "istikrar programları" kamu açığının azaltılmasına dayanır. Türkiye'de savaş harcamalarının ulaşmış olduğu boyut, bu açığın anlamlı bir oranda azaltılmasının önünde neredeyse mutlak bir engeldir. Bir tek karşılaştırma sorunun boyutları hakkında fikir vermek için yeterlidir: her ne kadar gerçekleşme anında bütçe açıkları öngörülenden büyük olsa da, şimdilik 1994 bütçesinin yaklaşık 190 trilyon TL açık vereceği öngörülüyor. Buna karşılık Tansu Çiller'in kendisi bir-

kaç kez, 1994 yılı içinde savaş için 400 trilyon TL harcanacağını ifade etmiştir! Sorunun boyutları ortadadır. Marx'ın dediği gibi, "Hic Rhodus, hic salta!" [9]

2. Kriz neden ertelendi?

İçinden geçmekte olduğumuz krizin Türkiye kapitalizminin içsel gelişmesinin ürünü olan çevrimsel hareketin sonucu olarak kavranması gerektiğini, bu krizin aynı zamanda yeni-liberalizmin yarattığı dünya ekonomisiyle korunaksız bir bütünleşmenin sonuçlarınca derinleştirildiğini, savaş harcamalarının ise krizi içinden kolayca çıkılamayacak boyutlara ulaştırdığını gördük. Görüldüğü gibi burjuva bayağı iktisat yaklaşımının tek faktör olarak öne sürdüğü "ekonomi politikası yanlışları", krizin temel belirleyenleri arasında yer almıyor. O halde şu soruyu sormalıyız: krizin doğuşunda ya da gelişiminde ekonomi politikalarının hiç mi rolü olmamıştır? Burjuva hükümetlerinin politikalarının hiç mi katkısı yoktur? Bu sorunun cevabı, krizin doğuş nedenlerine değil ama gelişme patikasına ışık tutacaktır. Bu tartışma, aynı zamanda, ilk kriz eğiliminin 1988'de ortaya çıkmasına karşılık, krizin patlak vermesinin nasıl ve neden 1994'e ertelenmiş olduğu sorusuna açıklık getirecektir.

Burjuva iktisatının kapitalist ekonomiyi bir teknik ilişkiler zinciri olarak gösterme çabasına karşıt olarak, ekonomi aslında toplumsal sınıflar arasında ilişkilerden oluşur. 1988-93 döneminde krizin gelişimini ve hükümetlerin ekonomi politikalarını kavrayabilmek için de toplumsal ve politik alanlara dönmek zorundayız.

1988 yılında üretim alanında ilk sorunlar belirmeye başladığında, Özal hâlâ başbakandı. 1980'den beri Türkiye'de yeni-liberalizmin ve sıkı para ve maliye politikasının bayraktarlığını yapan bu politikacı, 1988 yavaşlamasına ve 1989'da büyüme hızının %1'e düşmesine hiç de kendinden beklenebilecek bir biçimde yaklaşmadı. Daha çok parasal alanda önlemlerle sınırlı kalan 4 Şubat 1988 kararlarından sonra gerek Özal, gerek onu izleyen ANAP hükümetleri gevşek bir para ve maliye politikasıyla genişlemeci bir çizgi tutturdular. (Özal'ın konvertibiliteyi, uluslararası rekabetin ağırlığını arttırarak Türkiye kapitalizmini disiplin altına alacak bir önlem olarak düşünmüş olması mümkündür. Ama bu, modern finans kapitalin parasal sermayeye büyük bir güç kazandıran yapısını görmezlikten gelmek demekti. Nitekim konvertibilite, yukarıda da belirttiğimiz gibi, tam tersine Türkiye ekonomisinde borçlanmaya dayanan suni bir genişlemeye yol açacaktı.)

ANAP hükümetlerinin böyle bir çizgi tutturmalarının ardında, 1987 referandumuyla siyaset sahnesine dönüş yapan Demirel'in DYP'sinin ve

(9) "İşte Rodos, hadi bakalım atla!" anlamına gelen bu Latince deyim, zor durumda kalan iddialı bir rakibe karşı kullanılır.

SHP'nin yükselişinin yarattığı kaygılar rol oynuyordu. Sıkı bir ekonomi politikasını askeri diktatörlük altında ve onun mirası olan bir sıkı rejimde sürdürmek kolaydır. Ama kısıtlı da olsa parlamenter mekanizmaların etkisini göstermeye başladığı bir ortamda, kemer sıkma önlemleri iktidar için tuzaklarla doludur.

Ama bu faktörden çok daha önemlisi, 1989 baharından itibaren işçi mücadelelerinde görülen güçlü yükseliş oldu. 1989 Bahar Eylemleri olarak anılan mücadele dalgası, 1978'den beri düşmekte olan reel ücretlerin hızla yükselmesine neden oldu. Bu eylemleri 1990 sonunda patlak veren büyük Zonguldak grev ve yürüyüşü ve Zonguldak'ın ayak izinde ilan edilen, bürokratik sınırlarla malul 3 Ocak genel grevi izledi. Zonguldak yürüyüşü başarıyla sonuçlanmasa bile, Körfez Savaşı'nın yol açtığı geçici duraklamaya rağmen 1991 yılı içinde Erdemir'den Paşabahçe'ye birçok başarılı eylemin esin kaynağı oldu. Sonuçta, 1989-91 döneminde işçi sınıfının ortaya koyduğu mücadelecilik, hem özelleştirme ve işten çıkarma planlarını bozdu, hem de 1977-82 krizi ve 12 Eylül'ün bileşik etkisiyle ortaya çıkan ücret kayıplarının büyük ölçüde giderilmesine yol açtı.[10] Bu dönemde herhangi bir burjuva iktidarının kemer sıkma önlemleri alması son derecede güçtü.

1991 erken seçimleri gündeme geldiğinde, başta TÜSİAD olmak üzere burjuvazinin bütün ekonomik örgütleri "istikrar programı" talebinde birleşiyorlardı. Seçimler bir bakıma tam da bunun için erkene alınmıştı: Mesut Yılmaz işçi ve emekçi sınıflara kemer sıktırabilmek için arkasında geniş bir destek olması gerektiğini biliyordu; alternatif olarak, seçimi kaybettiği takdirde, bu pis işi DYP ve/veya SHP'nin yapmasını sağlamış olacaktı. Bu planların hiçbiri tutmadı. 1991 seçimleri, bir yandan burjuvazinin istikrar taleplerinin gerçekleşmesinin önkoşuluydu, ama bir yandan da aynı talepler önünde bir engel işlevini oynuyordu. Çünkü işçi sınıfının mücadeleciliği politik ortama damgasını vurmuştu. Zonguldak ANAP'ı sallamış ama düşürememişti. Bu iş seçimlerde gerçekleşecekti. Ne var ki, bir çekim merkezi rolünü oynayabilecek herhangi bir işçi partisinin yokluğunda, işçilerin ve emekçilerin 12 Eylül'e ve onun uzantısı konumundaki ANAP iktidarlarına duyduğu tepki, ifadesini çarpık biçimde DYP ve SHP'nin iktidarı ele geçirmesinde buluyordu. Koalisyon hükümeti bu gelişmenin bir ürünüydü. ANAP'ı deviren dalga, kemer sıkma konusunda Demirel-İnönü hükümetinin de elini bağlıyordu.

Elbette, sayılan etkenler dışında Türkiye'nin politik durumu süt liman olsaydı, Demirel-İnönü hükümeti, başka alanlarda (örneğin "şeffaf karakollar"!) yaptığı gibi, ekonomik alanda da hızla vaadlerini unutup sert bir

(10) Türkiye'de ücret istatistiklerinin çok sağlıksız olduğu biliniyor. Ama hangi seri kullanılırsa kullanılsın, ücretlerin 1988 yılına kadar hem kamuda, hem özel sektörde düştüğünü, 1989'la birlikte aniden yükselmeye başladığını görmek mümkün. Bazı serilere göre 1991 ücretleri 1980 düzeyinin üzerine bile çıkıyor. Bk. **Petrol-İş 92 Yıllığı**, s. 253-254.

kemer sıkmaya başvurabilirdi. Ne var ki, bütün bunların arka planında Kürt halkının özgürleşme mücadelesinin devrimci yükselişi yatıyordu. 1990 baharında başlayan "Kürt İntifadası" ile birlikte bu mücadele gerçek bir kitlesel karakter kazanmış, Körfez Savaşı'ndan sonra ise Kuzey ile Güney'in mücadelesinin birleşme eğilimi ortaya çıkmıştı. Demirel-İnönü hükümeti, kısa bir yalpalamadan sonra ("Kürt realitesi"), Kürt halkına karşı topyekun bir savaşa girdiğinde, başka alanlarda mümkün politikaların sınırları da çizilmiş oluyordu. Hükümet, aynı anda, 1989-91 arasında güçlü bir mücadelecilik sergilemiş olan işçi sınıfına karşı bir kemer sıkma taarruzuna girmenin, proletaryayı Kürt mücadelesiyle nesnel ve belki de politik bir ittifaka itme potansiyeline gebe olduğunu biliyordu. Hesap önce Kürt mücadelesini söndürmek, ardından bunun "muzaffer" hükümete sağlayacağı prestij ve gücü de kullanarak işçi ve emekçi sınıflara kemer sıktırma taarruzuna geçmekti. Yanlış hesap Bağdat'a değil, Botan'a bile ulaşamadı!

Politik ve toplumsal güçlerin karşılıklı konumlanmasına dayanan bu tahlil, bugün açık sözlü burjuva yazarlarınca da doğrulanmaktadır. Örneğin Güngör Mengi, 1991 seçimlerinden sonra Demirel'le bir görüşmesinde, dönemin başbakanının "taahhüt ettiği liberal refomları" gerçekleştirmeyişini "isyan çıkar" gerekçesiyle savunduğunu köşesinde ayrıntısıyla açıklamıştır.[11] Demirel, deneyimli bir stratejist olarak, Kürt özgürleşme hareketine karşı verdiği zorlu mücadele sırasında, işçi sınıfına taarruz yoluyla bir "İkinci Cephe" açmaktan korkmuştur. Bu yüzden, toplumsal işbölümü içindeki konumu dolayısıyla politik ve askeri strateji konularında kendisi kadar duyarlı olmayan büyük burjuva sözcülerinden sert eleştiriler de almıştır. Belleklerini yoklayanlar, 1992 sonunda tekelci burjuvazinin en önemli temsilcilerinden Rahmi Koç'un 1992 yılını "kaybedilmiş bir yıl" olarak nitelediğini, Demirel'in de Koç'a sert bir cevap verdiğini hatırlayacaklardır. Koç'un "kaybedilmiş" kavramı, burjuva söyleminde sık sık geçer ve bir tek anlamı vardır: ekonominin kemer sıkma tedbirleriyle disiplin altına alınmamış olması.

İşte gerek Demirel, gerekse Çiller hükümetleri bu politik ve toplumsal koşullar dolayısıyla ANAP hükümetlerinin başlattığı genişlemeci politikaları, 1991 seçimleri öncesinde TÜSİAD önünde verdikleri bütün istikrar sözlerine rağmen sürdürmüşlerdir. Mali ve parasal disiplinden uzak duran bu ekonomi politikası, dev bir kamu açığı (GSMH'nın payı olarak 1986'da %6,2 iken 1993'te %16,3), bu kamu açığını gittikçe kendi kendini yeniden üretir hale getiren yığılmış bir iç (1993 sonunda yaklaşık 360 trilyon TL) ve dış (1993 sonunda resmi rakamlara göre 67 milyar dolar)[12] borç, bu dış borç ile finanse edilen ve artan ölçüde yabancı malların lüks

(11) **Sabah**, 25 Ocak 1994, s. 3.

(12) Türkiye ekonomisinin ürkütücü borçluluğunun en çarpıcı göstergelerinden biri şu: dış borç, çok tartışmalı olan resmi rakam üzerinden hesaplansa bile, doların şu andaki yaklaşık kurundan (1 dolar=35.000 TL) TL olarak karşılığı 2275 trilyon (ya da alışık olmadığımız terimlerle yaklaşık 2,3 katrilyon TL)

tüketimini (1993 sonunda 4 milyar dolarlık tüketim malı ithalatı) de içeren bir dış ticaret (15 milyar dolar) ve cari denge (6 milyar dolar) açığı üzerine yerleşerek, bir borç denizinde ve suni bir parasal şişkinlikle, ekonomideki kriz ve eksik tüketim eğilimlerinin üstünü geçici olarak örtmüştür.

Bu ekonomi politikası çizgisini olanaklı kılan ise, dünya ekonomik konjonktürünün yukarıda tahlil edilen çerçevesi içinde sürdürülen **Reaganomics** olmuştur. Bilindiği gibi 1981-88 arasında ABD başkanı olan Reagan'ın ekonomi politikası, bütün liberal retoriğine rağmen esas olarak dev bütçe açıklarına dayanıyordu. Bu bütçe açıkları ABD'de faiz oranlarının Avrupa ve Japonya'daki oranların üzerine yükselmesine yol açarak, bu ülkelerden ve başka yerlerden ABD'ye büyük ölçekli bir sermaye ve kredi akımına yol açıyor, bu para Reagan döneminin (yatırımlardaki duraklamaya rağmen) tüketim üzerinde yükselen sahte ekonomik canlılığının kaynağını oluşturuyordu. Bu politika, aynı zamanda eleştirmenlerinin Reaganomics'e "askeri Keynesçilik" adını takmasına yol açan askeri harcamalar yoluyla yaratılan ek taleple de destekleniyordu. İzlenen çizgi, daha 1980'li yılların ortasından itibaren ABD'yi 1 trilyon doları aşan dış borcu ile dünyanın en büyük net borçlu ülkesi haline getirecek, ayrıca kamu borçlarının anapara ve faiz ödemelerinin her yıl bütçenin büyüyen bir bölümünü yiyip tüketmesi sonucunu doğuracaktı. Dünya ekonomisi açısından ise Reaganomics büyük bir sermaye kanaması içine giren Avrupa ekonomisinin 80'li yılları düşük büyüme ve yüksek işsizlikle geçirmesine yol açıyordu.[13] ABD'de yaratılan suni canlılık ise, 1990'dan itibaren, patlayan bir balon gibi sönecek, Amerikan ekonomisi İkinci Dünya Savaşı'ndan bu yana gördüğü en derin daralmanın içine düşecekti.

TC hükümetlerinin 1989-93 arası sürdürdüğü politika, ABD ve Türkiye ekonomileri arasındaki benzemezlikler bir yana bırakılırsa, Reaganomics'in Türkiye koşullarına uyarlanması olarak düşünülebilir. İki bakımdan. Birincisi, emperyalist ülkelerin yaşadığı ekonomik daralmanın serbest bıraktığı para sermayeden, dev kamu açıklarının belirlediği yüksek faiz oranı ve kasıtlı biçimde aşırı değerlendirilmiş döviz kuru makası sayesinde büyük bir dış borç akımı sağlama yönünde yararlanmak. İkincisi, Kürt mücadelesine karşı adım adım yükseltilen savaşın gerektirdiği harca-

---

tutuyor. Oysa Türkiye'nin 1993 yılı GSMH'sı 1900 trilyon (ya da 1,9 katrilyon) TL dolayında. **Yani dış borç GSMH'nın %120'si kadar**. Bir karşılaştırma için, 1980'li yılların başındaki uluslararası borç krizi esnasında Meksika ve Brezilya'dan sonra en borçlu ülkeler arasında gelen Arjantin'in dış borcunun GSYİH'sının %80'i dolayında olduğunu ekleyelim. (Jeremy Adelman, "Post-Peronist Argenti ", **New Left Review**, 203, Ocak-Şubat 1994, s.77.)

(13) Aslında, Reaganomics'in ABD'de yarattığı canlılık bile oldukça sınırlı kalmıştır. 1982-87 arasında yıllık ortalama büyüme hızları dünyanın yedi büyük emperyalist ülkesinde yaklaşık olarak şöyledir: ABD %2,8, Japonya %3,2, Federal Almanya %3, Fransa %1, Büyük Britanya %2,5, İtalya %1,5, Kanada %1,2. Ama bu dönemde ABD'de işsizlik oranı yaklaşık %7'ye gerilerken, Avrupa ülkelerinin bazılarında %12'ye ulaşmıştır. Sayılar için bk. J.F.Helliwell, "Comparative Macroeconomics of Stagflation", **Journal of Economic Literature**, cilt XXVI, Mart 1988, s. 2.

malar yoluyla ekonomiyi suni biçimde canlı tutmak. Elbette, Türkiye ekonomisinin bu sahte canlılığı dünyanın en büyük ekonomisinden daha kısa sürecek, bedeli ise daha yüksek olacaktı. 1994 Ocak ayında Standard and Poor's ve Moody's şirketlerinin Türkiye'nin kredi notunu düşürmeleriyle başlayan döviz krizi, bütün bu sahte yapının çöküşünün ilk adımı oldu. 1988-93 arasında aşırı bir borçlanma ve parasal bir şişkinlikle üstü örtülen kriz bütün haşmetiyle patlak verdi.

Demirel, kriz yönetimine ve kemer sıkma programına geçmeden önce Kürt mücadelesini söndürebileceğini ummuştu. Çiller de özelleştirme vaadiyle başladığı halde kısa süre sonra, aynen Demirel gibi "önce terör,sonra ekonomi" demek zorunda kalmıştı. Ama Kürt mücadelesi söndürülemedi ve kriz patlak verdi. Artık kaçış yoktu. Burjuvazi daha fazla gecikmeden, bir kemer sıkma programıyla işçi sınıfına ve emekçilere karşı taarruza kalkmak zorundaydı. İşte 5 Nisan kararlarıyla bu sınıfsal taarruz başlatıldı. Burjuvazi, önderliğinin yıllardır açmaktan kaçındığı "İkinci Cephe"yi nihayet açmak zorunda kalmıştı.

3. 5 Nisan: Burjuvazinin taarruzu

Resmi adı "Ekonomik Önlemler Uygulama Planı" olan 5 Nisan kararları, Türkiye tarihinde 24 Ocak'la birlikte işçi ve emekçi sınıflara yönelen en önemli burjuva taarruzlarından biri olma ayrıcalığını şimdiden kazanmıştır. Bu programın özü üç noktada özetlenebilir: ücretlerin, maaşların ve tarımsal desteğin ciddi biçimde düşürülmesi; kamu açıklarının azaltılması; devletin özellikle mal ve hizmet üretimi alanındaki ekonomik rolünün köklü biçimde daraltılması.[14] Bunların her biri işçi ve emekçi sınıfların konumunu ağır biçimde kötüleştirecek boyutlar içermektedir.

5 Nisan'ın içerdiği kararların ayrıntısına girmeden ana hedefleri şöyle özetleyebiliriz:

* Başta petrol ürünleri ve tekel mamullerine yapılan zamlar yoluyla büyük kitlelerin sırtından bütçe gelirlerini arttırmak.

* Başta memur ve kamu kesimi işçilerinin maaş ve ücretlerini sınırlama yoluyla bütçe harcamalarını kısmak, bu iki önlem sayesinde kamu açığını azaltmak.

* Özel sektörde imzalanacak toplu sözleşmelerde düşük ücret artışı, hatta "sıfır sözleşmeler" için basınç yaratmak.

* Net aktif vergisi, ikinci konut ve lüks taşıt vergileri yoluyla, bir yan-

(14) 5 Nisan kararlarının metni bu noktaları kendisi de sayıyor, ama burjuvazinin şifreli diliyle: "İstikrarı sağlamanın temelini çok yüksek düzeye çıkmış bulunan kamu kesimi açıklarının hızla aşağıya indirilmesi teşkil edecektir. Gelirlerin ekonomi in rekabet gücünü dikkate alan ve verimli istihdamı destekleyen bir yapıda gelişmesi, istikrarın bir diğer temel unsurudur. İstikrarın kalıcı olması ve sürdürülebilir bir büyüme ortamına girilmesi, kamunun ekonomideki rolünün yeniden tanımlanması ve bu çerçevede yeniden örgütlenmesini gerektirmektedir." (5 Nisan Kararları, **Ekonomik Trend** eki, 10 Nisan 1994, s. 2. Kararlara bundan sonra yapılacak bütün referanslar bu metin üzerinden olacaktır.)

dan vergi gelirlerini bir ölçüde arttırırken, bir yandan da "fedakarlığın eşit bölüşüldüğü" izlenimini doğuracak bir makyaj operasyonunu gerçekleştirmek.

* Başta Erdemir, Tüpraş, Petrol Ofisi, Petkim, THY, TEK ve PTT olmak üzere bazı KİT'leri kısmen ya da bütünüyle özelleştirmek, en önemlileri Zonguldak TTK, Karabük, Kırşehir Petlas, tersaneler, bazı Sümerbank ve Tekel fabrikaları olan bazı KİT'leri kapatmak.

* Hem destekleme alımının kapsamını daraltarak, hem tarımla ilgili kamu kuruluşları ve tarım satış kooperatifleri birliklerinin finansmanını kısıtlayarak, hem de tarımsal girdilerin sübvansiyonuna sınırlama getirerek, tarımsal gelirleri ücret ve maaşlara paralel olarak düşürmek.

* Merkez Bankası'nın "özerkleştirilmesi" adı altında, genişlemeci para politikalarına yasal ve kurumsal sınırlar getirmek.

* Döviz kurunun belirlenmesinde önde gelen 10 bankanın saptadığı kurların ortalamasını kriter almak, böylece döviz piyasasını yönlendirmekten vazgeçerek serbest kur yönünde ek bir adım atmak.

5 Nisan kararları görüldüğü gibi, 24 Ocak programının liberal yönelişini, para arzını Friedman'cı bir mantıkla kısıtlama, döviz kurunu daha da serbestleştirme, tarımsal üretime sübvansiyonu kısarak tarımı dünya piyasasının eğilimlerine daha fazla tabi kılma yönlerinde derinleştirmektedir. Ama bütün bu yönelişler içinde en önemlisi KİT'lerin özelleştirilmesi ve kapatılmasıdır. Bu önlem, yeni-liberalizmin bütün öteki veçhelerinden çok daha dolaysız bir anlamda işçi sınıfına bir taarruzdur. Solda ve işçi hareketi içinde özelleştirme konusunda görülen ikircikliklik ve yalpalamalar gözönüne alınırsa bu konu üzerinde kısaca durmanın yararı ortaya çıkar.

Sovyetler Birliği ve öteki bürokratik işçi devletlerinde devlet mülkiyetine ve merkezi planlamaya dayalı üretim tarzının bu toplumların bürokratik yozlaşmasıyla içiçe gelişmesi, 70'li yıllardan itibaren Batı Marksizmi içinde mülkiyet alanında devlet ve özel arasında bir kayıtsızlığa yol açmıştı. Bu yeni anlayışa göre "devlet mülkiyeti sosyalizm değildir". Dolayısıyla savunulması için bir neden yoktur. Savunulması gereken "toplumsal mülkiyet"tir. 80'li yıllarda Batı'da ve Doğu'da büyük bir atılım yapan "piyasa sosyalizmi" ise daha ileri gidiyor, devlet mülkiyetinin zararlı olduğunu, özel mülkiyetin çeşitli biçimleri altında sosyalizmin kuruluşunun bir ilkesi olması gerektiğini ileri sürüyordu. "Piyasa sosyalizmi"nin Marksizm içinde yarattığı bu tahribat, Türkiye solunda sivil toplumculuğun piyasa ve özel mülkiyete hayırhah bakışının etkisiyle ve kamu kesiminin Kemalist dinozorlukla özdeşleştirilmesi sonucunda daha da derinleşiyordu. Sonunda devrimci Marksist hareketin içinde bile, devlet mülkiyeti ile özel mülkiyet arasında kayıtsız kalmak gerektiğini ileri sürenler çoğalmaya başlıyordu. Akıl yürütme şöyle işliyordu: birincisi, kapitalist bir sosyoekonomik formasyonun sınırları içinde, elbette Türkiye'de de, devlet mül-

kiyeti devlet kapitalizminden başka bir anlama gelemezdi. Sosyalistlerin ise devlet kapitalizmini savunmak gibi bir hedefi olamazdı. Bu sorun burjuvazinin bir iç çelişkisiydi. İkincisi, özelleştirme, kamu kesiminde kolay sendikacılığa alışmış, devletle içiçe gelişen sendika bürokrasisinin çıkarlarına dokunuyordu. Dolayısıyla sendika bürokrasisinin bir sorunuydu. İşçi sınıfı özelleştirmeye kendi başına karşı çıkmamalı, mutlaka bir alternatif önermeliydi.[15] Elbette bu yaklaşımın ötesine geçerek özelleştirmeye hiç karşı çıkılmaması gerektiğini düşünen unsurlara, devrimci Marksist alanda olmasa bile genel sosyalist hareket içinde rastlanıyor. Kendini "sosyal demokrat" olarak adlandıran merkez sol partiler ise, başta SHP olmak üzere, özelleştirmeye ilke olarak çoktan boyun eğmiş durumdalar.

Solda varolan kafa karışıklığına karşı devlet mülkiyeti/özel mülkiyet ayırımı konusunda şu temel noktalara işaret etmek gerekiyor:

* Devlet mülkiyeti elbette sosyalizm değildir. Sosyalizm elbette mülkiyetin toplumsallaştığı ölçüde kurulacaktır. Ama proletarya diktatörlüğü de sosyalizm değildir, yine de sosyalizme doğru yürüyüşte geçilmesi gereken bir safhadır. Üretim araçlarının küçük birimler tarafından denetlenemeyeceği kadar toplumsallaşmış, hatta dünyasallaşmış olduğu bir aşamada, toplumsal mülkiyete giden yol zorunlu olarak proletarya diktatörlüğü karakterindeki devletin üretim araçları üzerindeki mülkiyetiyle başlayacak, içeriği proleter demokrasisinin ve işçi yönetiminin kurulabildiği ölçüde toplumsallaşmış olacaktır.

Esasen, üretim ve dolaşım araçlarında devlet mülkiyeti, ne Bolşevik programa özgüdür, ne de Stalinizme. Doğrudan doğruya Marx/Engels döneminden, Marksist hareketin ilk programatik belgesi olan Komünist Manifesto'dan kaynaklanır. Bakın Manifesto'nun devrimden, yani proletaryanın politik hakimiyetinin kurulmasından sonra öngördüğü 10 maddelik somut programın bazı maddeleri ne diyor:

> 5. Sermayesi devletin olan ve tam bir tekele sahip bulunan bir ulusal banka aracılığı ile kredinin devlet elinde merkezileştirilmesi.
>
> 6. Haberleşme ve ulaşım araçlarının devlet elinde merkezileştirilmesi.
>
> 7. Devlet tarafından sahip olunan fabrikaların ve üretim araçlarının arttırılması.
>
> 10. Bütün çocuklar için devlet okullarında parasız eğitim. [16]

Elbette Marx ve Engels de yanılmış olabilir. Bu alıntıyı yapmaktan kasıt, devlet mülkiyetinin sosyalizm için gerekliliğinin tartışılmaz olduğunu Marx ve Engels'in otoritesine dayanarak kanıtlamak değil, Sovyetler Birliği'ndeki sorunların ve Stalinizmin devlet mülkiyetini reddetmek için bir bahane olarak kullanılamayacağını göstermektir. Sosyalizm için devlet

---

(15) Bu görüşlerin devrimci Marksizm içinde açık bir ifadesi için şu yazı tipik argümanlar sağlıyor: Aslıhan Ege, "Özelleştirme: Bir Adım Daha İleri", **Yeniyol**, Ocak-Şubat 1994.

(16) K.Marx/F.Engels, **Komünist Manifesto**, çev. Muzaffer Erdost, Sol Yayınları, Üçüncü Baskı, Ankara, 1993, s. 132.

mülkiyetinin gerekliliğini yadsıyanlar, Marx ve Engels ile, komünist programın kendisiyle hesaplaşmak zorundadır.

* Elbette kapitalist bir sosyo-ekonomik formasyonun içinde devlet mülkiyeti devlet kapitalizminden öte bir anlam taşımaz. Ama buradan işçi sınıfının ve dolayısıyla sosyalistlerin devlet mülkiyeti/özel mülkiyet ayırımı karşısında kayıtsız kalması gerektiği sonucuna sıçranamaz. Nasıl burjuva hukukunun birçok hükmüne hukuksuzluk karşısında sahip çıkıyorsak ya da burjuva parlamenter sistem ile faşizm arasında her ikisi de burjuva olduğu halde bir ayırım yapıyorsak, kapitalist sınırlar içinde bile, ilke olarak, özel mülkiyet karşısında devlet mülkiyetini savunmamız gerekir.

* Bu yaklaşımın uzun dönemli dayanağı, işçi sınıfı iktidarı ele geçirdiğinde, ekonomiyi toplumun emekçi çoğunluğunun çıkarları yönünde derhal seferber edebilmesi ve planlamanın ilk adımlarını atabilmesi için, kapitalizm altında üretim ve dolaşım araçlarının geniş bir bölümünün zaten kamu mülkiyeti altında olmasının önemli bir avantaj doğuracağı gerçeğidir. İşçi iktidarı altında bile kamulaştırma karmaşık sonuçları olabilecek, güçlükler içeren bir işlem olduğundan, varolan kamu sektörü proleter iktidarı için politik maliyet içermeyen bir sıçrama tahtası oluşturacaktır.

* Günümüz Türkiyesi'nde yapılan tartışmada baş yeri tutan sorunlar ise kısa dönemli karakterdedir. Özelleştirme genellikle işletmelerin "rasyonalizasyonu" ile, dolayısıyla özelleştirme öncesinde ve sonrasında işçi çıkarmalar ile elele gider. (Kapatmanın ise bütün işçileri sokağa atacağı tanım icabıdır.) İşçilerin yeni bir işe yerleştirilmeksizin işten çıkarılması, hem işçi sınıfının kısa dönemli çıkarlarına, hem de sosyalizmin temel ilkelerine (çalışma hakkı ve güvencesi) aykırıdır.

* Türkiye özelinde, özelleştirme aynı zamanda sendikasızlaştırma anlamını taşıyacağı için işçi sınıfının belini kıracak, sınıf mücadelesinde kapitalistlere büyük bir avantaj kazandıracak bir atılımdır. Türkiye'de varolan yaklaşık bir milyon ikiyüzbin sendikalı işçiden 700 ya da 800 bini kamu kuruluşlarında çalışmaktadır. Yaygın bir özelleştirme ve kapatma dalgasının sadece tek tek sendikaları değil, bütün sendikal hareketi darmadağın edeceği ortadadır.

* Nihayet, özelleştirme gerek Türkiye'de, gerek dünyada burjuvazinin yeni-liberalizm temelinde başlattığı ideolojik taarruzun doruğunu oluşturur ve işçi sınıfının burjuva ideolojisinin hegemonyasına girmesi yönünde önemli bir etki yaratır.

İşte bütün bunlardan dolayı, ama bugünün Türkiyesi'nde en fazla kısa dönemli faktörlerin sınıf mücadelesinde işçi sınıfı aleyhine yaratacağı gelişmeler nedeniyle, işçi hareketi ve sosyalistler burjuvazinin başlattığı özelleştirme taarruzuna ikirciksiz biçimde karşı çıkmalıdırlar. Mücadelenin benimseyebileceği en doğru talepler "KİT'ler kapatılamaz" ve "Özelleştimeye hayır"ın yanısıra "KİT'ler işçi denetimine"dir. Ama bu sonuncusu işçi hareketinde yaygın taraftar bulmasa bile, özelleştirmelere karşı

mücadele verilmelidir. Bunun yanısıra, işçi hareketinin çeşitli bileşenlerinin (örneğin Karabük konusunda Hak-İş'in, tersaneler konusunda Dok Gemi-İş'in vb.) özelleştirilecek ya da kapatılacak işletmeleri devralma önerilerine karşı çıkmak gerekir. Bu işletmeler karlı ise devlet bunları sendikalara devretmez, mutlaka satışa çıkarır. Yıllardır yatırım yapılmadığı için ya da sektörel nedenlerle zarar eden işletmelerin ise, devlet yardımı alamayacağı için kısa süre sonra sendikal hareketin başına bela olacağını bilmek için kahin olmaya gerek yoktur.

5 Nisan paketinin merkezinde yer alan KİT'lerin özelleştirilmesi veya kapatılması hedefi, bu paket üzerinde verilecek sınıf mücadelesinin belirleyici unsuru olacaktır. Ama paketin emekçilere taarruzu içeren başka yönleri de göz önüne alınmadan işçi sınıfının mücadelesini genelleştirmek mümkün değildir. Bu öteki veçheler arasında şunları hızla saymak mümkündür: son günlerde açıklandığı gibi kamu işçilerinin geçen yılki toplu sözleşmelerinden doğan enflasyon oranında ücret artışının ödenmemesi olasılığı[17]; kamu çalışanlarının Temmuz zammının Ekim ayına ertelenmesi[18]; yaklaşan toplu sözleşmelerde ücret artışlarının işveren sendikaları ile devlet arasında bir eşgüdüm temelinde sınırlanması, hatta "sıfır sözleşmeler"in dayatılması; üretim krizi bahane edilerek özel sektör işyerlerinden yaygın şekilde işçi çıkartılması; yine kamu çalışanlarına üç yıldır vaad edilmekte olan sendikalaşma hakkının oyalamaya alınması ya da grevsiz bir sendikalaşma hakkının verilmesi; KİT'lerdeki sözleşmeli personelin ücretlerinin, kamu çalışanlarına bakılarak aşağıya doğru ayarlanması; KİT'lerde ve belediyelerde çalışan (sayısı 200 bin dolayında olan) geçici işçilerin işlerine son verilmesi; tarımsal desteklerin azaltılması veya bütünüyle geri çekilmesi sonucu köylülerin yoksullaştırılması; kemer sıkma programı nedeniyle belediye, eğitim, sağlık gibi alanlarda harcama ve hizmetlerin azalmasından doğacak sonuçlar vb. vb.

Enflasyon oranının şimdiden perakende fiyatlarda %107'ye, toptan fiyatlarda ise %125 dolayına yükseldiği bir Türkiye'de işçiler ve emekçiler büyük bir yoksullaşma ve eskisinden de daha büyük bir işsizlik tehdidiyle karşı karşıyadır. Bu, işçi ve emekçiler için bir varolma savaşıdır. Bu savaşı kazanmak için örgütlü işçi hareketine ve sosyalistlere büyük görevler düşüyor.

4. Krizin geleceği

5 Nisan türü bir kemer sıkma ve yeniden yapılanma paketinin burjuva ölçülerle başarısı, yani krizi burjuvazi lehine denetim altına alması, birçok karmaşık etkene bağlıdır. Biz sorunu yalınlaştırmak üzere, temel birkaç faktörü ele alarak krizin geleceği konusunda bazı öngörülerde bulunmaya

(17) **Cumhuriyet**, 14 Mayıs 1994.
(18) Aynı yerde.

çalışalım. Temel faktörleri birkaç başlık altında toplamak mümkün: dünya ekonomisinin konjonktürel gelişmesi; uluslararası finans kurumlarının yaklaşımı; ekonomik krizin kendi iç mantığının açılım ve gelişimi; burjuva politikasının olanakları ve biçimleri; ezilen sınıf ve katmanların, en başta proletaryanın mücadeleciliği ve önderliği.

Dünya konjonktürü bakımından Türkiye burjuvazisi göreli olarak şanslı görünmektedir. Uzun dalganın daralma evresinin üçüncü büyük resesyonu, ABD, İngiltere, Kanada gibi ülkelerde bir süredir sona ermiştir; daha da önemlisi, Türkiye'nin her bakımdan en yoğun ekonomik ilişkiler içinde olduğu kıta Avrupası'nda da resesyonun sona ermekte olduğuna ilişkin ilk belirtiler ortaya çıkmaya başlamıştır. (Aynı şey Japonya için de geçerlidir.) Ne var ki, dünya ekonomisi artık o denli hassas ve kırılgan dengeler üzerinde hareket etmektedir ki, bu ilk işaretlerin kof çıkması ya da genişleme evresinin daha Türkiye kapitalizmi krizden çıkmadan yeniden bir daralmaya dönmesi mümkündür. Yine de özellikle ihracatın arttırılması bakımından, son dönemin belirtilerinin (5 Nisan programında da belirtildiği gibi) Türkiye sermayesinin lehine olduğunu kabul etmek gerekir.

Uluslararası finans kurumlarının tavrı sorunu ise bambaşka bir düzlemde ele alınmalıdır. 5 Nisan türü istikrar programlarının başarısı için uluslararası finans piyasasının programı desteklemesi ve ülkenin borçlarının ertelenmesi ve/veya yeni kredi akımları bir bakıma belirleyicidir. Bu desteğin anahtarı da, artık iyi bilindiği gibi, Uluslararası Para Fonu'nun (IMF'nin) uygulamayı ne ölçüde onayladığına bağlıdır. Mayıs ayı içinde Türkiye'de çalışmalar yapan IMF heyetinin basın açıklaması bu konuda burjuvaziye büyük ümit vermiştir. Oysa görünüşe aldanmamak gerekir. IMF, tümüyle ortodoks piyasacı görüşler doğrultusunda hazırlanmış, dolayısıyla bir bakıma IMF'siz bir IMF'ci program olan 5 Nisan'ı elbette doğru yönde atılmış bir adım gibi görecektir. Ama bir yandan da kapalı kapılar ardında hükümeti ve bürokrasiyi daha da fazla sıkıştırıp daha da sert tedbirler yönünde tavizler almaya çalışacaktır. Bundan daha da önemlisi, IMF'nin ülkenin siyasal iktidarının gücüne, programı topluma kabul ettirme ve uygulama yeteneğine, kalıcılığına vb. güven duymasıdır. Bunun çok anlaşılır bir nedeni vardır: IMF kredi musluklarını açacaksa, hükümetin vaad ettiği programı uygulamakta kararlı olduğuna, kararlı olduğunda da muktedir olduğuna emin olmalıdır. Aksi takdirde IMF'nin onayıyla ülkeye akacak krediler boşa gidecektir. Aşağıda tartışacağımız gibi, Çiller hükümeti bu güveni vermekten uzak bir konumdadır. IMF geçmişte TC hükümetleri dahil olmak üzere bir çok hükümeti oyalamasıyla tanınmıştır. Bu kez de aynı şeyin olması büyük bir olasılıktır. Bu olasılık Türkiye'nin yeni döviz girdisi elde etmesine engel olarak krizi derinleştirici yönde etki yaratabilir.

Zaten 5 Nisan programı dış destekten yoksun olarak uygulamaya konulduğu için, daha baştan çok büyük çelişkilerle karşılaşmıştır. Bu çelişkile-

rin başında enflasyon-devalüasyon sarmalı gelir. Bir ülkenin parasının yabancı paralar cinsinden değerini belirleyen esas faktörler (özellikle uluslararası ticarete giren mallarda) göreli üretkenlik artışları, dış dünya ile enflasyon oranının farkı ve ülkeye doğru ve ülkeden dışarı sermaye hareketleridir. (Bu son etkeni belirleyen de büyük ölçüde faiz oranlarındaki göreli farktır.) Başka şeyler veri iken bir ülkenin enflasyon oranı dış dünyadan ne kadar daha yüksekse parası o denli değer yitirir. Ama para değer yitirdikçe, özellikle üretim yapısında dış kaynaklı girdilere bağımlı ekonomilerde, dövizle satın alınan mallar pahalılaşacağı için enflasyonist baskı da artar. Böylece enflasyonun devalüasyonu, devalüasyonun ise enflasyonu körüklediği bir kısır döngü harekete geçmiş olur. Ulusal paranın hızla değer yitirmesi ya da değerini koruyamayacağına dair güvensizlik ayrıca Latin Amerika'da görüldüğü gibi ülke dışına büyük ölçekli sermaye kaçışına yol açarak ulusal paranın değer yitimi eğilimini güçlendirir. (Türkiye burjuvazisinin de İsviçre bankalarında milyarlarca, hatta onmilyarlarca doları olduğu kimseye sır değildir, ama bu sermaye kaçışının tahmini bir hesabını yapmak bile güçtür.) Nihayet, ulusal paranın değersizleşmesi, konvertibilitenin sağlandığı durumlarda açıkça, aksi takdirde gizli biçimde, ülke içindeki tasarrufların ve işlemlerin bile yabancı paralar cinsinden yapılmasına yol açar. Bunun yaygın adı "dolarizasyon"dur.

TL bugün bütün bu etkenlerin itişi altında önlenemez bir çöküntüye uğramış gibi görünmektedir. Yılbaşında doların kuru 14.000 TL iken bugün, dalgalanmalardan soyutlandığında, ortalama 35.000 TL'dir. Yani TL karşısında dört aylık bir süre içinde %150 değer kazanmıştır. Üstelik çok daha yükseklere fırlaması, yalnızca TL faiz oranının aşırı derecede yüksek tutulmasıyla engellenebilmektedir. (Seçim öncesinde bankalararası piyasada %1000'e kadar yükselen bir gecelik ("overnight") faiz, 5 Nisan'dan birbuçuk ay sonra bile %400 dolayında seyretmektedir.) Doların bu denli hızla yükselmesinin maliyeti enflasyonun daha da hızlanmasından başka birşey değildir. Daha şimdiden petrol ürünlerine yapılan zamların etkisi en azından yarı yarıya silinmiştir. Bu kısır döngü ancak bir biçimde çözülebilir: ekonomiyi derin bir daralmaya, hatta depresyona iterek, yaygın iflas, işten çıkartma vb. bedeli karşılığında üretimi daraltarak, kamu açığını da keskin biçimde azaltarak. Bugün Türkiye ekonomisinin girdiği yolda bu tür eğilimler elbette mevcuttur: 5 Nisan kararlarının uygulamaya konulmasının yanısıra yüksek faizler de aynı etkiyi yaratacaktır. Ama, birincisi, 5 Nisan'ın uygulanıp uygulanamayacağı çok tartışmalıdır ve doğrudan doğruya politik faktörlere ve sınıf mücadelesinin gelişimine tabidir. Ayrıca, Kürt halkına karşı sürdürülen savaş da, yukarıda belirtildiği gibi, kamu açığının kısılmasının önünde mutlak bir engel oluşturmaktadır. İkincisi, ekonomi bir depresyona itilse bile, yeni dış kaynak elde edilemediği takdirde, iç ve dış borcun ödenebilmesi için kaynak yokluğu, hükümeti Merkez Bankası'na başvurmaya, yani karşılıksız para basmaya ve

enflasyonu körüklemeye itecektir. Kamu borcunun ödenmesinin Hazine'yi nasıl zorladığını resmi ağızdan dinleyelim:

> 1986 yılında her 100 liralık vergi gelirinin 43 lirası iç borç anapara ve faiz ödemesine giderken, bu 1991 yılında 60 liraya, 1993 yılında ise 104 liraya yükselmiştir.[19]

Görüldüğü gibi devletin borç ödemesi gelirinden daha yüksektir. Ve bu sadece iç borç için verilen rakamdır! Bu tablonun bütünselliği içinde, Türkiye ekonomisinin bir hiperenflasyon (yani %1000'lerle ölçülen ve tümüyle denetim dışına çıkmış bir enflasyon) ile karşılaşması olasılığı hiç de düşük değildir.

Bu çivisi çıkmış yapının zayıf halkası ise banka sistemidir. Banka sisteminin ne denli kırılgan bir durumda olduğu bilinen birşeydi. Özellikle döviz pozisyonlarındaki açıklarla ve "repo" ve "VDMK" diye adlandırılan yöntemlerle Merkez Bankası denetiminin dışına taşmış riskli operasyonlarıyla bankaların kriz döneminde de hızla sarsıntıya girmeleri neredeyse kaçınılmazdı. Üstelik krizin başlamasından sonra banka sistemine duyulan güvensizlik, özellikle "döviz tevdiat hesabı" olarak adlandırılan döviz cinsinden mevduatta büyük bir kanamaya yol açtı. Demirel'e sunulan raporlara göre, yılbaşında bankalardaki toplam döviz mevduatı 19,4 milyar dolar değerinde iken, bu miktar Mayıs ortasında 16 milyar dolara inmiş durumda. TL mevduatı ise (TL'ye duyulan güvenden değil, daha az spekülasyon konusu olduğu için) 251 trilyon TL'den 240 trilyon TL'ye gerilemiş.[20] 5 Nisan kararlarından bir hafta sonra TYT'nin, onbeş gün sonra Marbank'ın, yirmi gün sonra da İmpexbank'ın iflas bayrağını çekmesi, nihayet Nisan sonunda yine repo ve benzeri işlemlerde açılıp saçılmış olduğu için bir başka finans kuruluşu olan Türkinvest'in teslim olması, bu açıdan hiç de şaşırtıcı değildi.

Ama banka iflaslarının burada duracağını sanmak saflık olur. Hükümetin zayıf bankaların ayıklandığı ve sistemin geri kalanının sağlam olduğu yolundaki açıklaması, 23 Nisan'da İmpexbank'ın batışından bu yana geçen bir ay boyunca hiçbir bankanın faaliyetinin durdurulmadığı göz önüne alınınca, ilk bakışta makul gibi görünmektedir. Ama yine görünüşe aldanmamak gerekir. Şundan dolayı: Marbank'ın batışından (20 Nisan) bir gün sonra kabul edilen ve Merkez Bankası'na yeni yetkiler tanıyan "özerkleşme" yasası, İmpexbank'ın batışından iki gün sonra (25 Nisan'da) yürürlüğe girmiştir. Bu yeni yasa ile Merkez Bankası'na zor durumdaki bankalara özkaynaklarının iki katına kadar kredi verme yetkisi tanınmaktadır.[21] Yani Merkez Bankası'nı "özerkleştirme" yasası, aynı zamanda, liberalizmin bayraktarlığını yapan Çiller hükümetinin Meclis'teki çoğunluğu aracılığıyla, zarar eden bankaları devlet eliyle kurtarma yasasına dönüştürül-

(19) 5 Nisan Kararları, a.g.m., s. 2.
(20) **Cumhuriyet**, 14 Mayıs 1994.
(21) **Cumhuriyet**, 22 Nisan 1994.

müştür!

Üstelik bu yetki kullanılmaktadır ve yoğun biçimde kullanılmaktadır. Bankalara Merkez bankası tarafından verilen destek teknik olarak reeskont kredisi biçimini alır. Nisan ortasında reeskont kredileri stoku, Merkez Bankası kaynaklarına göre 16 trilyon TL civarındaydı.[22] Yeni yasanın yürürlüğe girmesinden sonra, Mayıs ayının yalnızca ikinci haftasında Merkez Bankası zor durumdaki bankalara 5,2 trilyon TL reeskont kredisi vermiştir. Yani birikmiş reeskont kredisinin üçte biri oranında, yalnızca bir haftada! Dolayısıyla, İmpexbank'tan sonra hiçbir bankanın iflas etmemiş olması doğrudan doğruya yeni yasa uyarınca bankaların batmasına izin verilmemesinin bir ürünüdür.

Ama bu yeni durum hiç de banka sisteminin sorunlarının çözüldüğü anlamına gelmiyor. Çünkü, birincisi, bu politika tam da enflasyonun denetim altına alınmaya çalışıldığı bir dönemde tümüyle enflasyonist bir politikadır. Çünkü Merkez Bankası sözkonusu reeskont kredilerini karşılıksız para basarak vermektedir. Nitekim, zor durumdaki bankalara 5,2 trilyon TL kredi verildiği hafta TL emisyonu da 4,8 trilyon TL artmıştır.[23] İkincisi, bankaları kurtarmak için Merkez Bankası'nın yapabileceklerinin de bir sınırı vardır. Yasa sözkonusu olanağı yılda bir kez olarak sınırlamak zorunda kalmıştır çünkü sürekli bir destek hiperenflasyona bilinçli biçimde davetiye çıkarmak olurdu.

Oysa yakın dönemde bankaları çok daha büyük bir tehlike bekliyor. Geçmişten biriken döviz pozisyonu açığı, repo ve VDMK gibi aşırı riskli operasyonlar vb. sorunlara şimdi, doğrudan doğruya krizin ve 5 Nisan kararlarının ürünü olan yüksek faizlerin sonucu olarak ortaya çıkacak **batak krediler** sorunu ekleniyor. Bankasız sermayenin sözcüleri, örneğin çok geniş bir tüccar ve orta/küçük sanayici tabanına yaslanan İstanbul Ticaret Odası başkanı Atalay Şahinoğlu ya da Ege Bölgesi Sanayi Odası yönetim kurulu, yüksek faizler konusunda aylardır feryat ediyorlar.[24] Bu kervana en son Çiller'in sadık destekçisi Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği başkanı Yalım Erez bile (tabanını susturmak için olsa da) katıld.[25] "Kara Haziran" sermaye sözcüleri arasında yoğun olarak tartışılan bir kavram: ikinci üç aylık dönem faizlerinin ödenmesinin vadesi haziran ayının sonunda dolduğunda, birçok sanayici ve tüccarın ödeyemezlik (temerrüt) durumuna düşeceğinden korkuluyor. Bunun anlamı banka sisteminin kendisinin büyük bir krizle karşılaşması demektir.

Üstelik, hükümetin banka sistemini kurtarmak için attığı adımlar, kısa dönemi kurtarma yönünde olanaklar yaratsa bile orta dönemde daha büyük felaketler yaratabilecek nitelikte. Bilindiği gibi, Merkez Bankası'na

(22) **Cumhuriyet**, 27 Nisan 1994.
(23) **Cumhuriyet**, 14 Mayıs 1994
(24) **Cumhuriyet**, 1 Nisan 1994 ve 2 Nisan 1994.
(25) **Cumhuriyet**, 15 Mayıs 1994.

verilen banka kurtarma yetkisi 25 Nisan'da uygulamaya girdiği halde, hükümet bununla yetinmedi ve 5 Mayıs'ta yeni bir adım atarak bankalardaki bütün mevduatı devlet güvencesi altına aldı. Oysa Sigorta Fonu'na tabi mevduat miktarı daha 5 Nisan kararlarıyla yeni 50 milyondan 100 milyon sınırına çekilmiş,[26] bu sınır çok kısa süre sonra 150 milyon liraya yükseltilmişti. Merkez Bankası yardımına rağmen bankaların böyle bir koltuk değneğine daha layık görülmeleri, aslında banka sisteminin nasıl iflasın eşiğinde olduğunun açık bir itirafından başka birşey değildir.

Ama sistem için daha da kötü olan, sistemi rahatlatacak bir önlem gibi görünen bu yeni adımın daha da cehennemi bir süreci harekete geçirecek olmasıdır. Bir kez bütün mevduat güvenceye alındığında ve halkın bankalardan korkusu giderildiğinde, batak durumda olan bankaların daha fazla mevduat elde etmek amacıyla mevduat faizlerini yükseltmelerinin önünde, mudi psikolojisi açısından hiçbir engel kalmamış olur. Böylece mevduat faiz oranları, bankaların kredi maliyetleri ve nihayet kredi faizleri hızla yükselir. Sonuç, batak kredilerin artması ve banka sisteminin daha da büyük bir krize düşmesi olabilir. Ayrıca, son kararla birlikte bankaların mevduat üzerinden Sigorta Fonu'na ödeyecekleri oran binde 6'dan %1'e çıkarılmıştır. Bugünkü TL mevduatı üzerinden bu miktar 2,4 trilyon TL'dir. Bu ise banka sistemini zorlayacak ek bir faktördür.

Bütün bunlar elbette sadece olasılıklar. Belki daha da önemlisi şu: hiperenflasyon ve banka sisteminin çöküşü türünden riskler atlatılırsa ve 5 Nisan programı (ya da burjuvazinin onun yerini alacak başka bir programı) "başarı" kazanırsa, sonuç derin bir resesyon (ekonomik daralma), hatta ekonomik bakımdan yaprağın bile kıpırdamadığı bir depresyon olacaktır. Şu noktayı kavramak çok önemlidir: kapitalizmin kendi krizlerini çözmek için üretimi ve büyümeyi boğmaktan başka yolu yoktur. 5 Nisan türü kriz "çözüm" programları, resesyon ya da depresyona bir yan ürün olarak yol açmazlar, bunu **hedeflerler**. Yani burada "başarı" demek, yoksullaşma, iflaslar, işsizlik ve sefalet demektir.

Faiz oranlarının el yaktığı, kısa dönemli sermayenin TL'nin değer kaybı karşısında dövize ve ülke dışına kaçtığı, yatırım bir yana borçların ödenmesinin bile olanaksızlaştığı, yeni borcun aslan ağzında olduğu, TL'nin değer yitiminden dolayı ithal hammaddenin ve ara malların ateş pahası haline geldiği, kemer sıkma tedbirlerinin sonucunda iç pazarın daraldığı, banka sisteminin dış dünyada yarattığı güvensizlik dolayısıyla dış ticaretin önüne engeller yükseldiği bir ekonomik ortamda, yatırım boğulacak, üretim daralacak, tüketim gerileyecektir. Daha şimdiden sanayinin çeşitli dallarından alarm sinyalleri yükseliyor, işçiler zorunlu izine çıkarılıyor, işten çıkarmalar bir tehdit olarak işçilerin karşısına dikliyor. Kriz derinleştikçe ekonomi bir bütün olaak durma noktasına gelecektir.

---

(26) 5 Nisan Kararları, a.g.m., s. 4.

Hiperenflasyon, mali çöküş, depresyon... Bir ekonominin karşılaşabileceği en kötü olasılıklar bugün Türkiye kapitalizminin kabuslarıdır. Üstelik sorun sadece biri ya da öteki de değildir. Bu gidişle Türkiye ekonomisi önümüzdeki dönemde hem bir hiperenflasyonun bütün toplumsal dokuyu derinden yaralayan tahribatıyla, hem de bir depresyonun sefaletiyle bir arada tanışacaktır.

5. Burjuva çözümünün politik koşulları

Krizle birlikte iflas eden sadece bankalar değil. Sol liberalizmin (sivil toplumculuğun) Türkiye tarihine ilişkin açıklaması da tam bir iflas yaşıyor. Bilindiği gibi, bu açıklama, Türkiye tarihinde bütün baskı dönemlerinden, yalnızca, toplumun tamamından ve tabii burjuvaziden tümüyle bağımsız biçimde hareket eden silahlı kuvvetleri sorumlu tutar. Bu şemada burjuvazi sivil toplumun ve dolayısıyla da demokrasinin bir unsurudur. Bugünlerde bu açıklamanın üzerinde yine kara bulutlar dolaşıyor. Çünkü büyük burjuvazinin büyük sözcüleri bugünkü rejimi çok gevşek ve demokratik buluyorlar, bir sıkı rejimi bağıra çağıra tartışıyorlar.

Örneğin "kara Çarşamba"nın ertesinde Sabancı'ya kulak verelim. "En güzel şey demokrasidir. Demokraside oy önemlidir. Ama bunun da bir ölçüsü var. İşin tadı kaçtı. Her kararda, her icraatta oy hesabı, ekonomik hesabın önüne geçtikçe, bu ülke yeterli gelişemez. (...) Sayın Çiller'in farklı bir yaklaşım sergilemesi mümkündü. (...) Ekonomik tercihleri politikanın önüne koyup, sorunların üstüne cesaretle gitmesi ve önüne çıkabilecek politika engelini 'gerekirse ben başkanlığı bırakabilirim' diyerek aşması mümkündür demiştim."[27] Sabancı politikanın, oyun, demokrasinin ekonominin önüne geçmesinden şikayet ederken yalnız değildir. En büyük rakibi ve dostu Koç grubunun yeni patronu Rahmi Koç da aynı günlerde TÜSİAD genel kurulunda "ekonomi ikinci plana itildi" diye şikayette bulunuyordu.[28]

İş burada kalmadı. 5 Nisan kararlarından hemen sonra, Sabancı, bu kez ihtiyar Koç'u yanına alarak Demirel'i ziyaret etti ve 1982 anayasasının, "ekonomik bunalım" dolayısıyla Olağanüstü Hal ilan edilebilmesini öngören 119. maddesinin kullanılıp kullanılamayacağını sordu. Aynı maddenin "İstanbul iş dünyası"nda yoğun olarak tartışıldığı da aynı haberde yer alıyordu.[29] (Bu maddenin uygulanmasının ne gibi sonuçlar getireceğini birazdan göreceğiz.) Aradan bir süre geçtikten sonra, Marmara grubu toplantısında, İstanbul Ticaret Odası başkanı Atalay Şahinoğlu Demirel'e yüzlerce dinleyici ve milyonlarca televizyon seyircisinin huzurunda "duruma el koyması" ricasında bulunacaktı. Son günlerde iş iyice ileri gitmiş

(27) **Sabah**, 27 Ocak 1994.
(28) **Cumhuriyet**, 25 Ocak 1994.
(29) **Hürriyet**, 10 Nisan 1994.

olmalı ki, bazı "iş adamları"nın Genelkurmay başkanı Güreş ile toplantı yapıp Rüştü Saracoğlu başkanlığında bir "teknisyenler hükümeti" kurma olasılığını tartıştığına ilişkin söylentiler, Kültür Bakanı Fikri Sağlar tarafından bile (soru kipinde de olsa) dile getirildi.[30] Ve nihayet bütün parti sözcüleri, DYP'den Kıratlıoğlu, SHP genel başkanı Karayalçın, ANAP grup başkanvekili Eyüp Aşık "12 Mart benzeri formüller arayışı"ndan şikayet ediyorlar, "parlamento dışı çözümlerin konuşulmaya başlandığını" söylüyorlar.[31]

Bu ve aşağıda sözünü edeceğim birçok ampirik olgu, burjuvazinin rejimi sorguladığını, başka bir rejim arayışı içinde olduğunu gösteriyor. Önce bu gelişmenin nedenlerini araştırmamız gerekiyor. Bu sorunun cevabını kavrayabilmek için öncelikle burjuvazinin Kürt mücadelesine karşı verilen savaşın yanısıra bir "İkinci Cephe"yi açmak zorunda kaldığını hatırlamak gerekiyor. Kürt hareketinin gücü ve işçi hareketinin yarattığı potansiyel tehdit, burjuvaziyi bir politik kıskaç içine alıyor. Bir yanda Kürt devrimini ezme başarısını gösteremediği için hem askeri, hem de politik bakımdan yıpranmış bir devlet, öte yanda işçi ve emekçilere karşı belki de cumhuriyet tarihinin en büyük ekonomik taarruzu. Bugünkü "eli sopalı parlamentarizm"in, varolan bütün sınırlarına rağmen parlamenter sistemin özgürlük, eleştiri ve örgütlenme olanaklarına bir ölçüde yer veren bu rejimin bu ikili basıncı taşıması, olanaksız değilse bile çok güç. Alınan ve alınacak kemer sıkma, işten çıkartma, işyeri kapatma tedbirleri kaçınılmaz olarak işçi mücadeleleriyle karşılaşacak. Bu mücadelelerin bir aşamada ya eritilmesi ya da bastırılması gerekiyor.

Üstelik, parlamenter rejimin bir karikatürü olsa da, bu rejim burjuva politikacılarını bile kitlelerin hoşnutsuzluğunun yarattığı basınç altında kemer sıkma önlemlerine muhalefet etmeye itiyor. İşte bakan Veysel Atasoy'un Zonguldak madenlerinin kapanması projesine isyan ederek, demagojik amaçlarla da olsa istifaya kalkışması.[32] Ya da Cindoruk'un Karabük'ten gelen heyete söylediği şu sözler: "Hükümetler sıkıyönetim komutanları gibi kapatma kararı veremezler."[33] Nihayet, Refah Partisi'nin taktik nedenlerle işçi hareketini 5 Nisan karşısında destekler bir tutuma girmiş olması, eli sopalı bir parlamentarizmin bile ne kadar önemli sınırlarla yüzyüze olduğunu ortaya koyuyor. Kısacası, başka sorunlar bir yana, varolan politik rejim ekonomik krizin ve kemer sıkma programının yükünü taşıma gücünden yoksundur.

Eğer bu rejim kriz içindeki burjuvaziye dar geliyorsa alternatifi nedir? Alternatifler henüz tartışılıyor ve güç dengeleri birinin ötekilerin önüne

(30) **Cumhuriyet**, 1 Mayıs 1994.
(31) **Milliyet ve Cumhuriyet**, 2 Mayıs 1994.
(32) **Sabah**, 2 Nisan 1994. Güneri Civaoğlu aynı günkü yazısında bu olayın dersini şöyle çıkarıyor: "Değil SHP gibi bir koalisyon partisi olmak DYP'nin kendi içinde bile istikrar paketleri nasıl da patlamalar yaratabiliyor. Hadise büyüktür."
(33) **Cumhuriyet**, 19 Nisan 1994.

geçmesini sağlayacak biçimde billurlaşmış değil. Farklı alternatifleri kısaca gözden geçirelim.

*** Anayol ya da "milli mutabakat" hükümeti**: Varolan "eli sopalı parlamentarizm"in zaafı, aynı zamanda hükümetin zaafından kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla siyasal iktidarın bugünkünden farklı bir parlamento içi hükümete geçmesi halinde, sorunun en azından kısa süreli olarak çözülmüş olacağına inanmak mümkün gibi görünüyor. Bu formül elbette Cindoruk'un ya da başka bir güvenilir şahsiyetin önderliğinde, bir Anayol hükümeti ya da bir "milli mutabakat" hükümeti kurulmasıdır. (Bu sonuncusu, bir ANAP/DYP/SHP hatta DSP koalisyonu olabileceği gibi, MHP'yi de içeren yeni bir MC olabilir.) Anayol formülü seçimlerden sonra hem büyük burjuvazi saflarında,[34] hem de DYP ve ANAP içinde[35] taraftar kazanmaya başlamıştı. Komili hala "parlamento içi uzlaşma zemini üzerinde yükselen yeni bir kriz yönetimi" konusunda israr etmekle birlikte,[36] son dönemde bu formülün bir tıkanma yaşamakta olduğu söylenebilir. Durum, yalnızca bu bakımdan, 1980 öncesine benziyor. O dönemde bir AP/CHP koalisyonu, burjuvazinin bölünmüş saflarını birleştirerek 24 Ocak taarruzunu güçlü bir politik zeminde yürütebilmek amacıyla ısrarla önerilmiş, ama politik bölünmenin ve farklı sınıfsal ittifak arayışlarının sonucu olarak gerçekleşememişti. Bugünün DYP'si ile ANAP'ı arasında o günküne benzer bir sınıfsal ittifak farklılığından söz etmek güçtür. Buna karşılık politik bölünmenin mirasının aşılıp aşılamayacağını önümüzdeki günler gösterecek. Her durumda Cindoruk, Anayol ya da "milli mutabakat" hükümetini kurmak için elinden geleni esirgemiyor. Bu iki formül, parlamentonun içinden burjuvazinin çıkarları doğrultusunda çıkabilecek alternatifleri tükettiği için, gerçekleşmemesi (hangi türden olursa olsun) bir darbeye davetiye çıkarmak anlamına gelebilir. Cindoruk da bu olasılığı bir tehdit unsuru olarak kullanıyor: "Eğer bir siyasal parlamento demokrasi savaşımını vermezse, demokrasinin gereklerini yerine getirmezse, işte geçmişte gelenler başına gelir. Önlemeye çalıştığım budur."[37]

Tekelci burjuvazinin desteğini kazanmış, iki büyük parti içinde taraftarları olan, kendine etkili bir önder de bulmuş olan Anayol formülünün kısa bir süre sonra başarıya ulaşması mümkündür. (O zaman SHP, sadece kemer sıkma programını topluma bir gereklilik olarak dayatma pis işini üstlenmiş olacak, Karayalçın'ın politik kariyeri de Çiller'inki ile birlikte sona erecektir.) Ama unutmamak gerekir ki (MHP'yi içermediği takdirde) bu bir "mağluplar koalisyonu" olacaktır. 1994 seçimlerinin mağlupları tam da DYP, ANAP ve SHP'dir.[38] İşçi ve emekçi kitlelere güçlü bir gö-

(34) Halis Komili, seçim değerlendirmesi yapan TÜSİAD yönetim kurulu toplantısından sonra bir "DYP/ANAP işbirliği"nin gerektiğini belirtmiştir. (**Cumhuriyet**, 1 Nisan 1994)

(35) DYP grup başkanvekili Güneş Müftüoğlu dahil 60 milletvekili, Nisan başında bir muhtıra imzalayarak SHP ile koalisyonun sürdürülmesine karşı çıkmıştır. (**Sabah**, 2 Nisan 1994)

(36) **Cumhuriyet**, 4 Mayıs 1994.

(37) **Cumhuriyet**, 23 Nisan 1994.

(38) Bu noktanın ayrıntılı tahlili için Şadi Ozansü'nün bu sayıdaki yazısına bakılabilir.

rünüm vermek için bu üç partí birden bir koalisyon hükümeti oluşturabilir, ama sözkonusu partilerin 1991'den 1994'e toplam oy oranlarının %72'den %%55'e düştüğünü hiçbir şey gizleyemez. Üstelik bu gerileme ekonomik krizin etkisi altında, muhtemelen RP lehine, devam edecektir. Bundan da daha yakın bir gelecekte, parlamenter rejimin bir kitle hareketi (10 Nisan ya da Kırşehir-Ankara yürüyüşünün büyük ölçekli bir versiyonu ya da Kürdistan'da öngörülemeyecek bir olay) dolayısıyla rezervlerini tüketmesi mümkündür. Banka sisteminin çöküşü gibi ağır bir ekonomik sarsıntının da burjuvaziyi paniğe sürüklemesi olasılık dışı değildir. İşte parlamento dışı çözümlerin gündeme gelmesine yol açabilecek dinamikler.

* **Sivil darbe**: Bu durumda en yüksek olasılık, Demirel eliyle uygulamaya konulacak bir örtülü sivil darbe olacaktır. Demirel, Ocak ayında ekonomik krizin patlak vermesinden bu yana devletin sorumlu sahibi gibi davranmakta ve konuşmaktadır. Seçimler ertesinde Refah'ın zaferi ve güven yaratamayan Çiller hükümetinin başta kalması, Demirel'i ipleri eline alma ihtimaline iyice ısındırmıştır. Burjuvazi saflarından bu yönde yükselen talepler ve kendisi bir sivil darbe yapmazsa ordunun devreye girebileceği hesapları da bu eğilimi güçlendirmektedir. Demirel'in bugünkü tavrını, Nisan başındaki bir demecinde en iyi kendisi açıklamıştır:

> Ben siyasi olmaktan çok uzmanlığıma giren değerlendirmeler yapmak istiyorum. **İlerde üzerime düşebilecek fonksiyonları** ifa edebilecek bir durumda kalmak istiyorum.[39]

Gelişmenin yönünü ortaya koyan göstergeler bununla sınırlı değildir, birikmektedir. Daha seçimlerden önce Demirel, yıllarca Özal'ın şahsında karşı çıktığı cumhurbaşkanının yetkileri sorununu, Özal'dan da daha keskin biçimde dile getirmiştir. Demirel'e göre Türkiye bir "semi pezidensiyel sistem"dir.[40] Türkçe'ye çevirirsek bir yarı-başkanlık sistemi. Üstelik Demirel, kendi yetkilerini vurgulamasının ardında yatan saiklerden birini aynı demecinde açıklıkla dile getiriyor: "demokrasi ve hukuk adına cumhuriyetin ortadan kaldırılmasından endişe edenler var." Yani, asker işe karışmadan ben işleri toparlayayım. Demirel'in bu yönelişi, seçimlerde Refah'ın zaferi sonucunda ve 5 Nisan'dan sonra işçi eylemleri kendiliğinden biçimde patlak verince iyice güçlenmiştir. 9 Nisan'da basına yaptığı açıklamalarda "panik", "kaygı", "sosyal mesele", "kargaşa" gibi sözcükler hakimdir. Çin ziyaretini Türkiye'den uzak kalmak istemediği için iptal etmiştir. Bir gazeteci izlenimlerini şöyle aktarıyor: "Demirel'i ilk kez böylesine kaygılı, böylesine endişeli görüyorum." [41] Bir başka gazeteci "sosyal çalkantıların tehdidi"nden söz ediyor.[42] Üstelik bütün terimlerin gös-

(39) **Cumhuriyet**, 10 Nisan 1994. Vurgu benim.
(40) **Hürriyet**, 23 Mart 1994. Gazete haberi manşetten "Başkan Baba Çıkışı" başlığıyla veriyor.
(41) Fatih Çekirge, **Sabah**, 10 Nisan 1994.
(42) Güngör Mengi, aynı yerde.

terdiği gibi Demirel'in kaygısı Refah değil işçi hareketidir. (Dikkat edilirse, bu açıklamalar, daha Bosna mitingleri (10 Nisan) patlak vermeden yapılmıştır.) "Parasal kriz" olarak nitelediği durumun, kontrol altına alınamaması halinde "ekonomik krize, üretim krizine, sonra da sosyal krize" dönüşeceğini söylemektedir.

O günlerde Sabancı, Koç ve başkaları da 119. madde tartışmasını açıyorlardı. Demirel'in bu konudaki yaklaşımını çok dikkatle izlemek gerekiyor çünkü bu öneriye hiç de sanıldığı gibi soğuk yaklaşmamıştır. İşte 9 Nisan'da bu konuda basına söyledikleri: "Biz ona da baktık... (Yani böyle olasılıklar kesinlikle kafasından geçmektedir — SS) **Bugünkü ortamda** böyle bir şey kaygıları derinleştirmekten başka bir işe yaramaz."[43] Türk-İş heyetinin kendisini ziyaretinde ise Demirel, 119. maddenin uygulanmasına "bugünkü şartlarda" gerek olmadığını belirtmiştir.[44]

Demirel zaman zaman açık tehditler savurmaktan da kaçınmamaktadır.

> Türkiye'de, eğer bu serbestinin sınırları aşılıp da laiklik için veya demokrasi için veya cumhuriyet için veya kamu düzeni için tehlike haline gelinmesi gibi bir istidada sürüklenilirse, gayet tabii ki, devletin organları harekete geçer.[45]

1982 anayasasının 119. maddesi, başka şeylerin yanısıra, ekonomik bunalım durumunda da Olağanüstü Hal ilanını "Cumhurbaşkanı başkanlığında toplanan Bakanlar Kurulu"na bir yetki olarak vermiştir. Cunta başı Kenan Evren için biçilmiş bu kaftanın Demirel tarafından giyilmesi Türkiye'nin siyasi tarihi için önemli bir kilometre taşı olacaktır. Olağanüstü Hal'in ne olup olmadığı bugünkü Olağanüstü Hal bölgesindeki uygulamalardan çıkarılabilir. Ama biz yine de Olağanüstü Hal'in baskı açısından devlet için yarattığı olanakları 1982 anayasasının şu tüyler ürpetici 15. maddesinden okuyalım:

> Savaş, seferberlik, sıkıyönetim veya olağanüstü hallerde...temel hak ve hürriyetlerin kullanılması kısmen veya **tamamen durdurulabilir** veya bunlar için Anayasada öngörülen güvencelere aykırı tedbirler alınabilir.[46]

Solda devletin bir darbeye ihtiyacı olmadığını söyleyenler, bırakın askeri darbeleri, bu tür yetkilerle donatılmış bir "sivil" yönetimin bile "yasal olarak" neler yapabileceğini düşünmeliler. Bütün temel özgürlüklerin "tamamen" durdurulabilmesi, basının, bilim dünyasının, derneklerin, sendikaların, siyasi partilerin faaliyetlerinde, hayal bile edilemeyecek kısıtlamalar demektir. Eğer bunların ezilenler için bir anlam ifade etmediğini düşünenler varsa, o zaman onlar darbelerin burjuvaziye ve devlete yeni

---

(43) **Cumhuriyet**, 10 Nisan 1994. Vurgu benim.
(44) **Cumhuriyet**, 14 Nisan 1994.
(45) Cumhuriyet, 17 Nisan 1994. Vurgu benim. "Kamu düzeni" için tehlike kavramı, açıkça işçi hareketlerini kasteder.
(46) A. Şeref Gözübüyük, **Açıklamalı Türk Anayasaları**, Turhan Kitabevi, Ankara, 1993, s. 200. Vurgu benim.

olanaklar getirmeyeceğini düşünmeye devam edebilirler. Böyle düşünmeyenler ise, darbe kavramını ucuzlatmaktan, Özal'ın cumhurbaşkanlığına seçilmesini **Cumhuriyet** gazetesi Kemalistlerinin yapıtığı gibi "sivil darbe" olarak anmaktan, Çiller'in DYP genel başkanlığına seçilmesini Yalçın Küçük misali Türkiye tarihinin üçüncü darbesi olarak nitelemekten ya da parlamentonun, kendi uzuvlarını diri diri kesmesi anlamında parlamenter yaşama büyük bir kötülük ettiği DEP'lilerin dokunulmazlığı olayını bütün önemine rağmen "2 Mart darbesi" olarak sunmaktan kaçınmalıdırlar. Çünkü darbe geride kalmadı, hâlâ önümüzde. Durdurmak elimizde. Durdurabilmek için tehlikeyi tanımak gerekiyor!

* **Hizaya getirilmiş meclis**: Parlamento kendi içinden bir hükümet çıkaramaz, Demirel eliyle düzenlenecek bir sivil darbe de zamanında yapılamaz ya da başarıya ulaşamazsa, meclisin kapatılmasından önce, 12 Mart tipi bir muhtırayla ordu meclisi hizaya getirmeye, partilerin kendi aralarında sağlayamadıkları birliği zorla ve tehditle gerçekleştirmeye çalışabilir. Nisan sonu-Mayıs başı "teknisyenler hükümeti" ve "şık 12 Mart" tartışmaları, Güreş'in iş adamlarıyla görüştüğü ve Saracoğlu'nun başbakanlığını konuştuğu yolundaki söylentiler doğrudan doğruya bu tip bir çözümle ilgilidir. Bu çözüm aslında "milli mutabakat" ya da "yeni MC" hükümet formüllerinin, silah gücüyle (belki de sıkıyönetimle) desteklenmiş bir varyantı olarak görülebilir, ama elbette daha sert ve baskıcı bir karakter kazanacaktır.

* **Askeri darbe**: Türkiye'nin politik deneyiminde, burjuva düzeninin son tahlilde savunuculuğu görevini üstlenmiş olan askeri darbelerin bir yenisinin denenip denenmeyeceğini öteki "çözümler"in başarı derecesi belirleyecektir. Ama aşağıda açıklanacak nedenlerle, bir askeri darbenin, yani ordunun kendisinin ülkenin yönetiminin bütün sorumluluğunu üzerine almasının, politik mücadelelerin bu konjonktüründe burjuvazi ve TC devleti açısından büyük riskler içerdiğini, neredeyse bir macera olduğunu vurgulamakta yarar var.

* **Birbuçukuncu cumhuriyet**: Uluslararası politikaya, Kürt özgürleşme mücadelesine ve politik İslama yaklaşımları bakımından klasik Kemalist gelenekten farklılaşan İkinci Cumhuriyet projesi, Özal'ın ölümünden sonra bugün bir önderlik krizi yaşıyor. İçinde bulunduğumuz konjonktürde, İkinci Cumhuriyeti mantıklı bir öneri haline getiren, Kürt mücadelesine karşı verilen savaşı durdurmaksızın kamu açığının kapatılamayacağı ve krizle başa çıkılamayacağı gerçeği. Bu, burjuvazinin saflarında İkinci Cumhuriyet'in siyasi çözüme daha yatkın anlayışına güç kazandırıyor. Ama böyle bir siyasi çözüm kaçınılmaz olarak bazı demokratik açılımları gerektiriyor. Bu ise burjuvazinin işçi ve emekçi sınıflara karşı yürütmekte olduğu taarruzun koşullarını zayıflatma tehlikesini içeriyor. Öyleyse demokratikleşme boyutundan koparılmış otoriter bir İkinci Cumhuriyet yakın dönemde bu yönelişin tek gerçekleştirilebilir versiyonu olarak görü-

nüyor. Bunu ise en iyi ordunun kendisi ya da "anayasal vatandaşlık" tartışmasıyla Özal'a yaklaşmaya başlayan Demirel'in yönettiği bir sivil darbe gerçekleştirebilir.[47] Buna da "birbuçukuncu cumhuriyet"ten başka ad verilemez.

* **Refah iktidarı**: Kısa dönemde ve barışçı yollardan gerçekleşmesi İkinci Cumhuriyetten de düşük olasılığı olan son burjuva hükümeti formülü, bir Refah iktidarıdır. Refah, bir burjuva partisi olduğu halde, devlet aygıtının ve burjuvazinin büyük bölümleri tarafından hala sistemin ana yönelişine aykırı bir güç olarak algılanmaktadır. Dolayısıyla, iktidarı ele geçirmeye çalışması bir askeri darbe yönelişini hızlandıracak ve belki de bir iç savaşa yol açacaktır. Elbette uzun dönemde Refah bu mücadeleden galip çıkabilir, ama kısa dönemde çok fazla şansı yoktur.

Bütün bu yönetim formülleri, burjuvazinin içinden geçtiği politik kaos dolayısıyla güçsüz hükümetler doğuracaktır. En uçta bir askeri veya sivil darbe bile istikrarı kolay kolay sağlayamaz. Çünkü burjuvazi derinlemesine bölünmüştür: Kemalist cephe ile Refah arasında bölünmüştür, bu İçişleri Bakanlığı'na bağlı güvenlik güçlerine ve muhtemelen orduya yansımıştır; Birinci Cumhuriyetçilerle İkinci Cumhuriyetçiler arasında bölünmüştür; birbiriyle dalaşan ve sürekli yeni partiler doğuran sayısız partiye bölünmüştür; biribirinin neredeyse boğazına sarılacak olan politik kadrolara bölünmüştür (Komili/Çiller, Demirel/Güreş/Çiller, Yılmaz/Çiller çatışmalarını hatırlayın). Çünkü ardında ordunun desteği olsa bile, Kemalist merkezin rakipleri güçlüdür: Kürt hareketi silahlıdır, radikal İslam bir darbe durumunda Cezayir ve Mısır'da görüldüğü gibi silaha sarılabilir. Çünkü yıllardır bir gerilla hareketini yenilgiye uğratamayan ordu şimdiden yıpranmış durumdadır, bir darbe yaptığı ama başarı kazanamadığı takdirde düzen iyice tehlikeye girer, bu yüzden ordu tutuktur. Çünkü uluslararası koşullar bir darbenin elini kaçınılmaz olarak sıkıştıracaktır. Çünkü hem Kürt özgürleşme mücadelesini yenilgiye uğratacak, hem de büyük işçi ve emekçi kitlelere kemer sıktırma yoluyla ekonomik krizi çözebilecek tutarlı bir politik modeli hiçbir burjuva önderlik henüz icat edememiştir. Bütün bunlardan dolayı bir askeri darbe bile kısa süre içinde bütünüyle çökebilir. Böyle bir durumda, her türlü gelişmeye açık bir konjonktür doğacaktır. Ta 12 Mart'tan bu yana değişik biçimler altında süregiden, Kürt halkı üzerinde Cumhuriyetin başlangıcından bu yana sultasını sürdüren bütün baskı sisteminin iflâsı, bölgedeki devrimci durumun bütün Türkiye sathına yayılmasına bile yol açabilir. Böyle bir konjonktür doğarsa, her şey ezilen toplumsal grupların ve önderliklerinin tavrına bağlı olacaktır.

Öyleyse, bu tahlilin sonuçlarını üç noktada özetleyebiliriz. Birincisi, Kürt mücadelesinin, ekonomik krizin ve Refah'ın yükselişinin koşullandırdığı bu ortamda, varolan politik rejim bu patlayıcı çelişkilerin yükünü

(47) Demirel'in bu konudaki son açılımı için bk. **Hürriyet**, 22 Mayıs 1994.

taşıyacak güçte olmadığı için, burjuvazinin saflarında, politik kadrolarında ve ideologlarında bir olağanüstü rejim arayışı başlamıştır. İkincisi, konjonktürün burjuva politikasına yüklediği **nesnel** görevler ile burjuvazinin politik ve askeri önderliğinin **öznel** zaafları arasındaki derin çelişki dolayısıyla, hiçbir rejim güçlü ve kalıcı olamayacağı için, ekonomik krizin derinleşmesi ve yeni çelişkiler yaratması olasılığı yüksektir. Krizin burjuvazi lehine bir çözümünün politik koşulları ufukta görünmemektedir. Üçüncüsü, önümüzdeki dönem, adım adım keskinleşen sınıf kutupsallıklarına ve politik, hatta askeri çelişkilere sahne olma potansiyelini taşımaktadır. Bu çelişkilerin nasıl sonuçlanacağı, olumlu ya da olumsuz anlamda, işçi sınıfının mücadelelerine ve önderliğine de bağlı olacaktır.

6. İşçi mücadeleleri ve önderlik sorunu

5 Nisan Türkiye'de sınıf mücadelelerine ani bir ivme kazandırdı. Kararları izleyen günlerde ülkenin çeşitli yörelerinde işçiler kendiliğinden biçimde protesto eylemlerine girdiler. Kararların açıklandığı gün Petkim işgal edildi, Haliç, Camialtı ve Tuzla tersaneleri işçileri sokağa döküldü. 6 Nisan günü Karabük'te işçiler ve halk sokağa çıktı, Kırşehir'de yürüyüş yapıldı, Gölcük'te 5000 tersane işçisi gösteri yaptı, Maliye-Sen'e bağlı kamu çalışanları protestolar düzenledi. 7 Nisan günü Cibali Tekel işçileri sokağa çıktı, Kırşehir'den 1000 dolayında işçi Ankara yoluna düştü, iki kez polis barikatını aştı. 8 Nisan günü İstanbul'da Suser, Haliç tersanesi, Cibali Tekel işçilerinin yanısıra Kamu Çalışanları Sendikaları Platformu'nun şehrin çeşitli noktalarında düzenlediği yürüyüşlere binlerce kişi katıldı, İzmir'de Tüm-Bel-Sen, Sağlık-İş, Sağlık-Sen'e bağlı kamu çalışanlarının yanısıra Tariş ve Aliağa işçileri eylem yaptı. 9 Nisan'da Zonguldak'ta Türkiye'nin çeşitli yerlerinden katılımla 70 bin işçi yürüyüş yaptı. Kendiliğinden eylemler bütün Nisan ayı boyunca devam ederken, ardı ardına Kırşehir, Mersin, Karabük, Denizli, ve Ankara'da kitle mitingleri düzenlendi, 1 Mayıs ise üç büyük şehirde kitlesel olarak kutlandı.

5 Nisan'dan 1 Mayıs'a, bir aydan kısa bir süreye sığan bu eylemlilik, işçi sınıfının burjuvazinin taarruzuna karşı direnme yönünde ilk sınavı başarıyla verdiği anlamına gelir.Kararlar açıklanmadan önce böyle bir tepkiselliğin yükselip yükselmeyeceğini kimse bilemezdi. Unutulmamalı ki, 1991 seçimlerinden beri, kamu çalışanlarının sürekli mücadelesi dışında, işçi eylemliliği mevzii ve sınırlı kalmıştı. Nisan ayında ortaya konulan mücadelecilik, burjuvazi için geleceğin zor olduğunu belli etmiştir.

İşte Demirel'in "panik" demeci tam da bu durumun bir ürünüdür. Demirel bu eylemlerin daha ilk kılıç şakırdatmalar olduğunu, ciddi bir yönlendirmeyle sınıf mücadelesinin tehlikeli boyutlara ulaşabileceğini sezmiştir. Demirel'in sözkonusu açıklamasını yaptığı günün ertesinde burjuvazinin saflarından bir gazeteci bakın neler yazıyor:

> Eğer sendikalar ipin ucunu kaçırır ve protestolar işyeri ve eylem komitelerinin inisiyatifine kalırsa, Türkiye büyük bir maceraya sürüklenir. Bir bakarsınız ülkenin her yerinde fabrikalar yakılıp yıkılmış(...) Kimsenin "ameliyat gereksiz" dediği yok. Ama neşter yerine kasap satırı kullanmamak ve narkozu da unutmamak koşuluyla.[48]

Burjuvazinin sözcülerine böyle karabasanlar yaşatabiliyorsa, işçi hareketinin mücadelecilik potansiyelini küçümsememek gerekiyor. Üstelik, bu işçi hareketi ne zaman sendikal önderliklerinden bağımsız biçimde sokağa çıksa, mücadeleyi iki slogan etrafında yürütüyor: "İşçi memur elele, genel greve!" ve "Hükümet istifa!" Yani, ekonomik sorunun ancak işçi sınıfının bütünsel mücadelesiyle çözüme kavuşabileceği ve politik iktidar sorununa doğrudan bağlı olduğu bilinci meydanlarda billurlaşıyor.

İşçi hareketinin potansiyelini kavramak önemli, ama içinde bulunduğumuz evrede hareketin ulaşabileceği nokta konusunda gereksiz bir iyimserliğe kapılmamak gerekiyor. Bunun da iki temel nedeni var. Birincisi, sosyalist hareketin 80'li yılların sonunda ve 90'lı yılların başında geçirdiği çöküntü ve Devrimci Sosyalist Blok gibi fırsatların sekter ve dar kafalı biçimde heba edilmiş olması, bugün işçi sınıfını politik bir önderlikten yoksun bırakıyor. İster açık, ister kapalı, varolan partiler ya da yeni kurulmakta olanlar bu tür bir önderliği üstlenecek kapasite ve çaptan yoksundur. Bu da sınıfı, şimdilik de olsa, sendikal önderliklerle başbaşa bırakıyor.

Sendika bürokrasisinin 5 Nisan ve onu izleyen işçi mücadeleleri karşısındaki temel taktiği şöyle özetlenebilir: meydanlardaki konuşmalarda yapılan blöfler yoluyla hareketin istimini boşaltmak, kitlelerin sırtına basarak, "sosyal patlama" öcüsüyle burjuvazinin gözünü korkutma yoluyla hükümete diyalog önermek, bu diyalog aracılığıyla elde edilecek kırıntılarla hareketi yatıştırmak ve bölmek, böylece kimsenin burnunu kanatmadan mücadeleyi durdurmak ama kendi mevkiini korumak. Bürokrasinin aslında 5 Nisan kararlarının öngördüğü işçi sınıfı düşmanı tedbirler konusunda bile sağlam, tutarlı görüşleri yoktur. Örneğin, Meclis Anayasa Komisyonu'nda konuşan Türk-İş ve Hak-İş temsilcileri "özelleştirmeye karşı olmadıklarını, ancak sosyal önlemlerin alınması gerektiğini" vurgulayabiliyorlar.[49] Ya da Birleşik Metal-İş gibi sol kökenli bir sendikanın temsilcisi yaklaşan toplu sözleşmeler için şunları söyleyebiliyor: "Genel olarak ekonominin içinde bulunduğu krize gözlerimizi kapayamayız. Biz, bir kriz olduğunu kabul ediyoruz. Sıkıntı var, görüyoruz. Ama bizi ikna etsinler."[50]

Bunlar sendika bürokrasisinin tipik yalvarmalarıdır. Özelleştirme yetki yasası meclisten geçerken üç konfederasyonun başkanı da mecliste yal-

(48) Zeynep Göğüş, **Hürriyet**, 10 Nisan 1994.
(49) **Cumhuriyet**, 10 Nisan 1994.
(50) **Özgür Ülke**, 21 Mayıs 1994.

varmadaydı, ama sonuçta yasa geçti. Bürokratların anlayamadığı şudur: sendikal hareket geri adım attıkça, burjuvazi "ikna" yöntemleri yerine dayatma yöntemlerini benimseyecektir. "Kriz var, onun için makul olacağız" diyen sendikacı partiyi baştan kaybetmiştir, çünkü elini rakibine göstererek meydanlarda blöf yaptığını itiraf etmiştir.

Bu yazıdaki kriz tahlilinin açıkça ortaya koyduğu nokta şudur: **krizin doğası, kapsamı ve derinliği, burjuvazi ile işçi sınıfının "makul" bir noktada uzlaşmasını olanaksız kılmaktadır. Dolayısıyla, burjuvaziden "makul" tavizler talep edere' uzlaşmaya çabalayan bütün stratejiler yenilgiye mahkumdur.**

Burjuvazi karşısında bugün kısmi bile olsa başarı elde edebilecek tek strateji sınıfın gücünü bir bütün haline getirerek mücadele etmektir. Kriz içindeki saldırgan burjuvazinin duyacağı ses, yakarmalar değil, kitlelerin bağırdığı sloganlardır. Henüz işçi sınıfı lehine bir politik çözümün mevcut olmaması bile, geçici bir dönem boyunca büyük değer taşıyacak kısmi zaferlerin elde edilmesine engel değildir.

Fransa'yı örnek alalım. Daha bir yıl önce genel seçimlerden ezici bir zaferle çıkarak meclisteki sandalyelerin %80'ini elde eden sağcı Balladur hükümeti, bu bir yıl içinde kitle hareketi karşısında sokakta dört kez yenilgiye uğramıştır. Air France çalışanlarının grevi, balıkçıların mücadelesi, devlet okulları finansman sorunları içinde kıvranırken özel Katolik okullarına devlet yardımını öngören projeye karşı bir milyon insanın yaptığı yürüyüş ve son aylarda gençleri asgari ücretin %30'u ila %80'i arasında bir sefalet ücretine mahkum etmek için çıkarılan yasaya karşı yüzbinlerce işçi ve öğrencinin ortak mücadelesi, parlamento içinde büyük bir desteğe sahip olan hükümet karşısında istisnasız her seferinde zafere ulaşmış ve hükümet kararlarını geri almak zorunda kalmıştır!

Eğer 5 Nisan kararlarına karşı ilk haftalarda bütün işçi ve emekçi kitlelerinde doğan yoğun tepki ve eylemlilik bir süresiz genel grev ile taçlandırılsaydı, hem 5 Nisan kararları geçersizleşirdi, hem de kitle hareketinin basıncı altında (SHP hükümetten çekilmek zorunda kalacağı ya da parçalanacağı için) zaten son derecede zayıf olan bu hükümet düşerdi. Yeni hükümet elbette yeni tedbirler alma ihtiyacını hissederdi ama karşısında eylemiyle zafere ulaşmış ve bir hükümet devirmiş olmanın güveni ve gücüne sahip bir kitle bulurdu. Oysa sendikal bürokrasi Nisan eylemliliğinin istimini boşaltmayı tercih etmiştir. Bunda da başarıya ulaşmış olduğu söylenebilir. 1 Mayıs doruğundan sonra, yerel eylemler devam ediyor olsa bile, sınıfın mücadeleciliğinde genel bir gerileme gözle görülür biçimde ortaya çıkmıştır.

Elbette bu, işçi hareketinin yeniden canlanmayacağı anlamına gelmiyor. Tam tersine. Önümüzdeki dönem, işçi mücadelelerinin, inişli çıkışlı olmakla birlikte mutlaka süreceği bir dönem olacaktır. Bu eylemliliğin önünü açmak ve mücadeleyi örgütlülüğe kavuşturmak, bu örgütlülüğü bir

parti ile taçlandırmak günün yakıcı görevleridir.

Şansımızın yüksek olduğunu söylemek mümkün değil, ama eğer kapitalizmin bu derin krizi bütün sömürülen ve ezilen kitlelerin üzerinden bir silindir gibi geçmeyecekse, tek şansımız budur.

22 Mayıs 1994

27 Mart Seçimleri Işığında Şeriatçı Dalgaya Karşı Düşünceler

ERDOĞAN AYDIN

27 Mart seçimlerinin en somut sonucu, ırkçı ve dinci dalganın bu coğrafyada ne kadar ciddi boyutlar kazandığını göstermesi olsa gerek. Daha da önemlisi seçim sonuçları, sosyalizmin varlık gösteremediği bu siyasal mevzilenmede, başta sosyal demokrasi olmak üzere diğer burjuva liberal görüşlerin de çöküntüsüne işaret ediyordu.

Burda en çarpıcı olgu kuşkusuz Refah Partisi'nin gösterdiği atılımdır. Öncelikle İstanbul ve Ankara başta olmak üzere büyük şehirlerin önemli bir kesiminde, üstelik şehir varoşlarının ağırlıklı oyuyla belediyeler Refah Partisi'nin eline geçmiş, geçmeyenlerde de Refah'ın önemli bir oy yükselişi yaşanmıştır.

Yükselen sadece Şeriatçı dinamizm de değildi; Kürt illerinde boykot oyları bir yana bırakılacak olursa, sağ oyların merkez sol karşısındaki oranında bile büyük bir artış görülmüştür. Türk insanının şovenizm karşısın-

daki geleneksel zayıflığının en uç boyutlara çıktığını göstermiştir bu seçimler. Nitekim siyasal sonuçları Refah'ınki kadar çarpıcı olmasa bile, doğrudan faşist hareketin oy oranı iki katına çıkmış, daha ötesi tüm merkez partilerin propagandasında görüldüğü gibi, seçimlerde en çok prim toplayan söylem ırkçılık olmuştur. Ki bu, Türkiye'de sosyalist hareketin bir türlü kendini varedememesi koşullarında Kürt hareketinin Türk insanı üzerindeki etkisinin de sadece olumsuz hale geldiğini gösteriyor bize.

Bu yeni gerçeklikle birlikte Şeriatçı hareket, artık düzenin kurucu dengeleri içinde tayin edici bir konuma yükselmiş olmaktadır. Dahası, umut çöküntüsü içinde olan toplumun karşısına bütünsel bir ideolojiyle çıkması ve gündemi belirlemesiyle, ana muhalefet olma konumunu fiilen ele geçirmiş olmaktadır. Dahası, özellikle büyük belediyelerdeki mevzi kazanımının ekonomik boyutu var ki bu da, verili rant ekonomisinden Şeriatçı sermayenin çok daha büyük bir pay alacağı, dolayısıyla Şeriatçı hareketin toplumsal hegomonyasının önemli ek kazanımlar elde edeceği anlamına geliyor.

Tabii bu sonucun dolaylı da olsa iki olumlu etkisinden sözedilebilinir: Bu gelişmeyle birlikte, a) temiz ve umutvar görüntü veren Refah'ın da kirlilikte diğer düzen partilerinden farklı olmadığı gerçeğinin açığa çıkacak olması ve kirlenmesi sürecinin hızlanacağı,b) durumun vahametinin kavranması halinde, emeği ve aydınlığı temsilen sol güçlerin toparlanmaları için önemli bir baskı sağlayacak olması beklenebilir. Ancak bu olasılıkların yanısıra, sistem partilerinin ve bizzat sistemin çöküntü geçirdiği böylesi bir ortamda, solun kendini varedememesi halinde, ana muhalefet misyonunu fiilen ele geçirmiş ve bütünsel projeler sunan bir şeriatçılığın, düzene karşı tepkilere artan oranda çekim odağı olma olasılığı da ciddiye alınmalıdır.

Peki ama ne olmuştu da genel olarak sağ özel olarak da şeriatçı dalga böylesi bir yükseliş gerçekleştirmiş, Türkiye gündeminin Kürt sorununa ek böylesi tayin edici bir diğer halkası haline gelmişti?

Bu özgülde kendimizi Şeriatçı dalganın yükselişi, yapısı ve sonuçlarıyla sınırlayarak süreci irdelemeye çalışalım. Sorunun öncelikle uluslararası boyutundan başlamak bütünsel bir kavrayış açısından zorunlu görünmektedir.

Şeriatçı dalganın evrensel yükselişinin nedenleri

1970'lerin sonlarında Türkiye devrimci hareketi yükselişinin zirvesini yaşarken, dünya çapında tam tersi bir gelişme yaşanıyordu.

"Sosyalist" diye nitelenen devletler, emperyalist-kapitalist sistem karşısında kendilerini üretemez hale gelmelerinin de sonucu olarak, artan oranda baskıcı yöntemlere başvururken, dünya halkları nezdindeki çekim güçlerini de güngünden yitiriyorlardı; Polonya ve Afganistan müdahaleleri,

işte bu sürecin dönüm noktası oluyordu.

Emperyalizmle rekabete ve kendini onun karşısında varkılmaya endekslenmiş, dolayısıyla sosyalist bir yeniden üretim sürecinin bir türlü örgütlenemediği bir konum ortaya çıkmıştı. Sözkonusu bu ülkelerdeki emek yabancılaşmasına bağlı olarak verim düşüklüğü ve teknolojik gerilik yanısıra içte ve dışta artan oranda siyasal zora dayanmanın neden olduğu toplumsal ve siyasal yabancılaşma, dünyasal cennetler yaratma yönündeki mücadelelerin güngünden zayıflamasında tayin edici bir etki görüyordu.

Diğer yandan aynı düşkırıklığı kapitalist sistemin kendi içinde de yaşanıyor; gerek sosyal-demokrat gerekse de diğer seçenekleriyle sistem, programatik vaadlerini ve toplumsal beklentileri karşılayabilmenin çok uzağında kalarak, kendi içinde de köklü toplumsal bunalım ve yeni arayışlar üretiyordu.

Gerek dünyasal cennetler yaratma yönündeki mücadele motivasyonlarını gerekse de bulundukları sistem içinde beklentilerini gerçekleştirme umutlarını yitiren halkların, yaşayageldikleri sorunlara karşı tepkileri ise giderek bireysel kurtuluş, tanrıya sığınma ve milliyetçi boğazlaşmalara yönelme şeklinde belirginleşiyordu. 1980'li yıllar, bu anlamda gerçek bir toplumsal çözülme, metafizik yönelimlere savrulma, bu anlamda karşı-devrimci bir süreç oldu. Kapitalizmin toplumu atomize ederek teslim alan ideolojik yükselişi yanısıra ona tepki temelinde her türden dinsel ideolojinin dünya çapında yükselişi yaşanmaya başlandı. Cinciliğe, falcılığa, büyücülüğe, yeni dinler keşfetmeye yönelme veya köşe dönücülük, parayı en kutsal değer olarak algılama, keza ırkçılık ve diğer her türden toplumsal cinnet ürünü yönelimler ile geleneksel dinlere yönelim hep aynı atmosfer ve ruh halinden kaynaklanmaktaydı.

Eşitlik ve özgürlük toplumunun kurulabileceğinden yana umutsuzluk ve kapitalizmin, insanın kendini gerçekleştirme umutlarını ezerek güçlenen hegomonyasının daha da uç boyutlara vardırdığı yabancılaşma ortamında yükselen değerler, doğal olarak dincilik, ırkçılık ve bireycilik oluyordu. Bu bağlamda, toplumların ulusal kurtuluş, demokrasi ve sosyalizm arayışlarıyla başlayan 20. yüzyıl, trajik bir dönüşümle, ideolojik ve siyasal bir karşı-devrimin yükselişiyle noktalanıyordu.

Özel olarak dinsel dalganın bu yükselişi içinde kuşkusuz İslamiyetin daha da belirgin bir konumu sözkonusu. Bunun da bir dizi nedeni var kuşkusuz:

Sosyalist hareketin Sovyet Devrimi'ni takiben dünya çapında emperyalizme karşı kazandığı mevzilerin yarattığı heyecan, özellikle 1950'lerden sonra geri ve bağımlı halkların aydınları nezdinde önemli bir sempati dalgasını da beraberinde getiriyordu. Bu bağlamda sosyalizm, emperyalizmden kurtulma ve devletçi bir kalkınma modeli olarak, özellikle Müslüman halkların bilincinde kendine önemli bir müttefik buluyordu. "İslam sosyalizmi" gibi teorik argümanlar, anti-emperyalist cuntaların pekçok Arap ül-

kesindeki başarıları hep bu dönemin ürünüdür. Ne ki az önce de işaret ettiğimiz gibi, sosyalist denilen ülkelerde yaşanan tıkanma ve emperyalizmin herşeye rağmen gösterdiği başarılar bu modernist-halkçı dalganın uluslararası atmosferini ortadan kaldırırken, uygulama ve sonuçların yarattığı düş kırıklığı da onun içteki etkinliğinin yitirilmesini getiriyordu. Sözkonusu bu anti-emperyalist, laik gelişmelere karşı emperyalizmin güdümündeki Arap gericiliğinin toparlanışı, geleneksel İslami dayanaklarını ve tabii petro-dolarlarını harekete geçirişi ve özellikle Mısır'dan başlayarak Şeriatçı hareketlenmenin yükselişiyle birlikte Müslüman dünyasındaki dengelerin karşı devrimden yana bozulması süreci başlıyordu.

Emperyalizmin 1974 krizi koşullarında İslam dünyasını saran petrol direnişi, anti-emperyalist 3. Dünya hareketinin zirvesi oldu; ne ki bu, emperyalizmi aşacak bir yönelimin iç ve uluslararası koşullarından yoksun bir sürecin zirvesi olarak, aynı zamanda gericiliğin de yükselişe başlamasının başlangıc noktası oldu. Petrol konsorsiyumları ve ABD'nin de yönlendirmesiyle Petro-dolarlar, bir yandan emperyalist ülkelerden yoğun bir mal talebinin ögeleri olarak '74 Krizinin aşılmasının araçları olurken diğer yandan da Şeriatçı hareketin Orta-doğudan başlayarak dünya çapında örgütlenmesine yönelik önemli bir araç misyonu görüyordu.

Sünni hareketin emperyalizmin kontrolündeki bu yükselişine karşın, kendi iç dinamikleriyle olgunlaşan ve Şii ulemanın denetimi altına giren İran Devrimi, Orta-doğu apındaki anti-emperyalist tepkilerin dinsel kanala akmasını ve sokaktaki insanın "gavur" önkoşullanmasıyla bütünleşmesine ivme kazandırıyordu. Takip eden dönemde, genel olarak Şeriatçı hareketin önemli bir atılım yapmasına, anti-emperyalist ve diğer tepkilerin kendini İslamcı bir kimlikle ifade etmeye başlamasına büyük bir itme sağlayan İran İslam Devrimi, az önce de işaret ettiğimiz gibi, dünya çapında tıkanan sosyalizm umutlarının bıraktığı boşluğun geleneksel değerlerce doldurulmaya başlanmasının bir sonucu olarak karşımıza çıkıyordu.

Yapısal olarak karşı devrimci olan Şeriatçı radikalizmin bu yükselişi, anti-emperyalist tepkilerin, dünya cennetleri yaratmak yönünde değil, aksine "öbür dünya"yı elde etmeye ve geleneğe çekilmeye yönelik bir kanala akışı, sosyolojik bir talihsizlik olması yanısıra, aynı zamanda emperyalizmin, kendisini tasfiyeye yönelik eşitlikçi ve özgürlükçü umutlar karşısında da somut bir zaferiydi kuşkusuz.

En somut örneği İran Devrimi olmak üzere dinde kendini ifade eden bu yeni halk hareketinin anti-emperyalizmi, düşünülenin aksine çok cılız ve esasen anti-Batıcı ve anti-Hıristiyan bir karakter taşıyor. Üstelik yapısal olarak eşitlik ve özgürlük karşıtı olduğundan her halükarda stratejik bir karşı devrimcilik içeriyor. Sokaktaki Müslümanın "gavur" allerjisi temelinde biçimlenip emperyalizmin bölgesel planlarını görece değişime zorlayan özneler oluşturmaktan öte anlam taşımadığından, özcesi anti-kapitalist olmadığından, Şeriatçı hareketin emperyalizmle stratejik bir sorunu

yoktur. Bundan dolayıdır ki, tam da iktidar dönemecinde İran sosyalistleri aleyhine Humeyni'den yana tavır koyan, Şah'ı geri çekip Humeyni'nin iktidarı ele geçirişinin yolunu açan ABD, özellikle Sovyetler Birliği'ne karşı örmeye çalıştığı "Yeşil Kuşak" politikası çerçevesinde genel olarak Şeriatçı harekete dünya çapında önemli bir destek sunmuştur.

İşte tüm bu bileşenler ortamında Sovyetler Birliği'nin Afganistan işgaline karşı gelişen İslamcı direniş, dünya çapında Şeriatçı hareketin gelişimine çok büyük bir katkı yapıyordu. Ama daha önemlisi Afganistan iç savaşı, Şeriatçılığın, anti-emperyalizminin önemli oranda törpülendiği, Anti-Batı Uygarlığı ve anti-Hıristiyan kimliğini korumasına karşılık, emperyalizmin kendisiyle doğrudan bağlaşık bir konuma girmesinin de aracı oluyordu.

Özetle dünya çapında dinci dalganın gösterdiği yükselişin İslam dünyasında çok daha büyük bir yankı yaratmasının nedenleri, medeniyetler arasındaki tarihsel çatışmanın geleneksel etkilerinin yanısıra ağırlıkla politik nedenlerde yakalanabilir.

Türkiye'nin bu dünya çapındaki dinsel yükseliş atmosferinden etkilenmemesi düşünülemezdi. Aksine, tüm laik birikimine rağmen Türkiye'nin, böylesi bir gelişme için çok daha güçlü nedenleri vardı.

Şeriatçı hareketin Türkiye'deki yükselişi

Osmanlının bir türlü aşılamayan çöküşüne karşı, daha 1856 İslahat Fermanı ile başlayan Batı'cı reformasyon hareketi, Cumhuriyet'in kuruluşuyla birlikte, hukuk, eğitim, dil, siyaset alanlarında radikal dönüşümler gerçekleştirerek, Şeriatı nihayet camilere ve kişiyle tanrısı arasındaki vicdani alana geriletiyordu. Bundan sonrası, burjuva aydınlanması ve sanayileşme için engel olan feodal üst yapının tasfiyesi bağlamında yeniden tanımlanmış olan dinsel alanın, Diyanet kurumu aracılığıyla kontrolu ve yönlendirilmesi olmuştur. Her devrimci atılımın, hele ki yüzyılın başındaki tek doğru yaklaşım kabul edilen modernist bakış açısının doğal sonucu olarak din, kişiyle tanrısı arasında vicdani ilişki alanında sınırlandırılırken, onun siyasal kavranışı ise devlet zoruyla tasfiye edilmeye çalışılıyordu.

Ne ki bu bağlamdaki devlet zoruyla yeraltına itilen Şeriatçı örgütlülük, önemli oranda tırpanlanmasına rağmen yokedilemiyecek; kırsal alanın kendini koruyan ve üreten ilişkileri içinde varlığını sürdürecek, daha ötesi bu yeni koşullara karşı kendini yenileyerek üretmenin koşullarını yaratmaya çalışacaktı (Said-i Kürdi/Nursi bu yeniden üretimin belki de temel ismi olacaktı).

İşte Kemalist burjuva aydınlanmacılığının baskısıyla geriletilen, ancak yokedilemeyen bu güçtür ki, Terakkiperver Fırka ve Serbest Fırka'dan sonra 1950'deki Demokrat Parti deneyiminde de, kendisinden destek istenen, buna karşılık devlet katında kendine etkin dayanak noktaları verilen

bir güç haline gelecekti. İslamcı hareket, böylece devlet içindeki geleneksel çelişmeden faydalanarak ve Kemalist burjuvaziye karşı kompradorlar ve toprak ağaları siyasetinin bir parçası olarak kendini yeniden varetme ve kurumlaştırmada önemli bir birikim sağlar. Merkez sağ parti geleneğinin içinde ve gücünün çok daha fazlası bir destekle gelişen şeriatçı hareket, nihayet gelişiminin belli bir olgunluk noktası olan 60'ların sonunda, politika değişimi sorunuyla karşıkarşıya kalır. İlk doğrudan İslamcı parti olarak Milli Nizam Partisi, işte bu koşullarda, kendi içindeki geleneksel örgütlenmelerin merkez sağ partiler içindeki uzlaşma çizgilerine de karşı çıkarak doğrudan bir mücadele yönelimiyle kuruluyordu.

Bundan sonraki dönemde din, daha da belirgin olmak üzere, devlet içi çatışmalarda taraflardan birinin dayanağı olarak, kendine güngünden genişleyen bir meşruiyet ve kurumlaşma olanağı elde ediyordu. Bu bağlamda 12 Eylül, Milli Selamet Partisi'ni kapatıp yargılamasına ve tüm "Atatürkçü" söylemine karşı şeriatçılığın iç ve dış odaklarıyla en geniş ilişkilerin kurulduğu, Şeriatçı düşüncenin devlet katında en büyük mevzileri kazandığı dönem oluyordu.

12 Eylül 1980 Darbesi'nin ağır terörüyle yenilen devrimci hareketten geriye kalan siyasal boşluğun, bizzat Cunta'nın iradi yönelimiyle şeriatçı eğilimlerle doldurulması yoluna gidildi. Milli Selamet Partisi'nin göstermelik yargılanması bir yana, 12 Eylül tarikatlara geniş bir çalışma özgürlüğü sağladı; sonradan belgelerle açığa çıkacağı gibi onlarla ittifak kurdu. ABD kanalıyla Suudi rejimiyle yakın ilişkiler geliştirdi. En önemlisi din dersi zorunluluğu ve tüm okullardaki yönetim kademelerine şeriatçılar getirilerek yaygın bir Sünnileştirme yoluna gidildi. İşte gerek devletin bu iradi yönelimi gerekse de sözkonusu siyasi boşluğu doldurabilecek atmosfere sahip tek güç olmaları bağlamında Türkiye'de ciddi bir şeriatçı patlama yaşandı.

Tabii tüm bu vb. iradi yönelimler, ABD'nin yoğunlaştırdığı Soğuk Savaş çerçevesinde Sovyetler Birliği çevresinde örülmeye çalışılan "Yeşil Kuşak" politikasıyla, keza Ortadoğu'da oluşturulan Suudi-ABD-Türkiye sacayaklı ilişki ve bu çerçevede geliştirilen "ılımlı İslam" projesiyle bağlantılıdır. Özetle dünya konjonktürü her türden metafizik yönelimlerin, özel olarak İslamiyetin gelişimine çok uygundu ve bununla örtüşen diğer siyasi gereksinimler çerçevesinde ABD'nin ve onun işbirlikçisi yerel gericilik odaklarının da iradi yönelimiyle bu gelişime destek verildi. Taktik yönelimlerde kimi ciddi sorunlarına rağmen, bütüncül bir yaklaşımla bundan daha uygun bir yaklaşım üretilemeyeceği açıktır.

Bu bağlamda anti-emperyalist ve anti-faşist hareketin odağı durumundaki üniversiteler, 12 Eylül'ün hemen akabinde idari kadro ve kurumlaşmasından başlayarak birdenbire gericiliğin merkezleri haline getiriliyordu. Ramazanlarda okul kantinlerinin kapatıldığı, herkesin namaza koşullandırıldığı, geleneksel değerlere uymayanların gerek idari ve polisiye gerekse

de bizzat şeriatçı öğrenci atmosferi tarafından baskı altına alındığı bu kontrollü dönüşümünün bir dönem sonra kendi bağımsız kanallarına oturması kaçınılmazdı. Nitekim öyle oldu ve bu iradi yönlendirme 12 Eylül sonrası kendi doğal kanalına oturmaya yöneldiği oranda bağımsızlaşmaya ve tarihsel tepkilerin de ürünü olarak ona karşı bir konum göstermeye başladı. Devletin bu gelişmeyi tekrar kontrol altına alma çabasıdır ki, sonraki süreçte özellikle türban yasağı ve mücadelesi temelinde ve her ikisi de devlete dayalı yüzeysel bir laiklik-şeriatçılık çatışması başladı. Cumhuriyet'in ilk dönemini "altın çağ" kabul edenlerle Muhammed ve 4 büyük halife dönemini "altın çağ" kabul edenler arasında, mevcut üretim ilişkilerini değiştirmeyi hedeflemeyen, daha ötesi demokratik bir toplum projesini de esas almayan, ama gündemi ve yaşanagelen sorunların gerçek çözümünü de başarıyla saptıran bir tozduman ortamı oluştu. Devletin kâh birine kâh diğerine gözkırptığı bu ayrışma ve mücadele, her ne kadar şeriatçılığın devlet içindeki konumunu sınırlamışsa da onun kazandığı toplumsal meşruiyet ve etkin kurumlaşma sayesinde sistemin bunalımından üreyen tepkilerin kanalize olduğu odak olma avantajını daha da pekiştiren bir işlev görmüştür.

12 Eylül sonrası düzen içi siyasetin kanalları açılırken, ilk anda gereğince göze batmasa da siyasal zeminde ciddi bir dönüşüm gerçekleşmiş durumdaydı. MHP ve MSP, Cunta tarafından yargılanmış, demoralizasyona uğratılmış olmasına rağmen, onlarda temsil edilen ideolojilerin toplum katındaki yaygınlığında ve devlet katındaki kurumlaşmasında büyük bir genişleme olmuştu. Cunta, kendini toplum genelinde meşru kılmak için MHP ve MSP'yi yargılarken, kendine etkin dayanaklar bulabilmek amacıyla ırkçı ve Şeriatçı ideoloji ve kesimlere alabildiğine geniş bir destek sunmuştu. Bu ise ilk anda doğrudan partilerine yönelimi engellese de, ırkçılığın ve şeriatçılığın eskisinden çok daha büyük bir güce ulaşması anlamına geliyordu. Bunun ilk sonucu ise merkez sağ partilerde etkin bir ırkçı ve şeriatçı örgütlülüğün gerçekleşmesi ve bu partilerin politikasında belirgin bir ırkçı ve şeriatçı kayma şeklinde kendini gösteriyordu. Yani Askeri dönemin hemen sonrasında doğrudan ırkçı ve şeriatçı partilerin etkin varlığıyla karşılaşmıyor olmamıza karşın, bu kimliklerin devlette ve onun merkez partilerinde, görülmemiş bir güce ulaştıkları gerçeğiyle karşıkarşıya kalıyorduk.

Üstelik '84'te patlayan Kürt mücadelesi karşısındaki çaresizlik de, devletin, bir dalgakıran olarak dine çok daha büyük bir misyon biçmesini, özellikle Kürt nüfusunu olabildiğince şeriatçı örgütlenmelere yöneltmesini beraberinde getiriyordu. Nasıl ki Türk nüfusun geleneksel yumuşak karnı milliyetçiliği ise, Kürt nüfusun da geleneksel yumuşak karnı dinciliğiydi ve bu durum devletin totaliter geleneğince sonuna kadar kullanılmaya çalışılıyordu.

Özetle dinin, dünya çapındaki yükselişinin izdüşümü olarak Türkiye'de

de başlayan yükselişi, önce Türkiye solundan, takiben Kürt ulusal hareketinden yönelen tehdidin kitle temelini kesmek amacıyla devlet tarafından iradi olarak destekleniyordu. Tüm bu süreçte, şeriatçı hareketin, yapısal ve tarihsel avantajları yanısıra, solla kıyaslandığında, politik olarak sergilediği etkin başarım ve sürekliliğin de önemli rolüne dikkat çekmek gerekiyor.

İşte Refah Partisi, böylesi bir Türkiye'de ve böylesi bir geleneğin birikimiyle kuruluyor ve Şeriatçılığın, önceki örgütlülüklerine oranla çok daha modern bir parti olarak siyasal arenadaki doğrudan örgütlülüğünü geliştirmeye yöneliyordu.

Refah nasıl bir partidir, neyi temsil etmektedir?

Modern koşullarda kendisini üretmek zorunluluğunun Şeriatçı hareketin geleneksel yapısında önemli değişimler getirdiği açıktır; ancak bu değişim, ekonomik zorunluluklara uyma gereği bir yana, kurumsallaştığı oranda her türden özgürlük atmosferinin daha köklü bir düşmanı olacağı gerçeğini değiştirmez. Onun bu özgürlük karşıtı kimliği, Şeriatın en değiştirilemez yanı, yapısal karakteridir.

Şeriatın "tanrısal", dolayısıyla değişmez ve ancak bu değişmezliği çerçevesinde cennete götürme, cehennemden koruma aracı olacağı anlayışı ve yine önkoşullanma üzerinde yükselen temel dinamikleri nedeniyle, onun "özgürlükçü bir ortamla da örtüşebileceği" gibi yaklaşımlardan daha büyük bir yanılgı olamaz. Bu anlamıyla etrafı etkin bir özgürlükçü atmosferle kuşatılmamış bir Refah hareketinin, egemen olduğu yerel alanlardaki değişimlerde şimdilik sadece ipuçlarıyla sınırlı da olsa, görüldüğü gibi, özgürlük potansiyellerinin köklü tasfiyesine yönelmesi ideolojik doğasının kaçınılmaz gereğidir.

Şeriatçılığın modern koşullarda yeniden üretilmiş ifadesi olarak Refah, aynı zamanda amaç için her türlü aracı mübah gören Makyavelizmin, bulunabilecek en tipik örneğini oluşturmaktadır.

Bu bağlamda RP'nin, ağırlıkla dünyasal sorunların istismarı temelinde örgütlenmesi, onun Şeriatçı kimliğini öz olarak en küçük anlamda değiştirmemektedir; aksine 70 yıllık Cumhuriyet'in bir başarısı olarak Şeriat atmosferi dışına çıkarılmış sokaktaki çoğunluğun tekrar o atmosfere çekilebilmesinin adeta zorunlu yöntemidir. Bu anlamda onun yaptığı şey, geleneksel kesimi ileri bir zemine çekmek değil, zaten kendisinin ilerisinde olan bir toplumsal atmosferi, suret-i halktan görünerek geriye çekmektir. Böylesi bir yönelimin onun yapısında meydana getirdiği dönüşümler ise abartılmamalıdır; çünkü bu değişim, modern bir zeminde muhalefet olmasının zorunlu kıldığı, yapısal kimliğinin ise uzun vadede kesinlikle hazmedemeyeceği bir durumdan ibarettir. Aksi bir durum, Refah'ın dini bir siyaset öznesi olarak algılamaktan vazgeçmesi demektir ki, bu da Refah'ın

varlık koşullarının ortadan kalkması demektir.

Tüm demokratımsı söylemine rağmen Refah, başka hiçbir partiyle kıyaslanamayacak denli totaliter bir partidir. Bu durum örgütsel yapısından değil, doğrudan ideolojisinin önsel karakterinden kaynaklanmaktadır. Bu noktada, Şeriatçı bir hareket açısından bağlayıcı olan şeyin, zaman ve mekanda değişime karşı tanrısal bir kutsamayla korunmuş olduğu özellikle anımsanmalıdır. Dahası, dinsel koşullanmaya sokularak dönüştürülen insanların, her soruna, "kendisini cennete götürecek referanslar açısından bakacağı (A. Dilipak)" ve bu referansların da hayatın hemen hemen her ayrıntısına "çözüm" getirmiş bir çerçeve olduğu açıktır. Dahası, Tanrı'ya atfedilip 7. yüzyıl Arap toplumunun gereksinim ve geleneklerince oluşturulan argümanlar, Şeriatçı hareketi bir arada tutmanın ve diğer partilerden ayırmanın da değiştirilemez paydasını oluşturmaktadırlar.

Yine o, totaliter ve Makyavelist yapısıyla, devleti, diğer partilerden daha kapsamlı bir proje adına talep etmekte ve iktidar olması halinde bu değişimi olabildiğince gerçekleştirmesi de, üzerine oturduğu dinamiğin karakteri nedeniyle kaçınılmaz olmaktadır. Onun siyaseti, diğer partilerden ayrımla devleti, temsiline soyunduğu güçler adına kullanmakla sınırlı kalmayıp, aynı zamanda onun aracılığıyla toplumu tümüyle yeniden organize etmekte belirleniyor. Dolayısıyla iktidar olması halinde bunun ne kadarını yapmaya güç yetireceği sorunundan tümüyle ayrı olarak, onun bu niteliğinin bilincinde olmak, ona karşı politika üretmenin çok daha ciddiyetle ele alınmasını gerektiriyor. Üstelik amaçladığı değişimlerden rahatsız olacak güçlerin genişliği nedeniyle görece sınırlanmak durumunda kalacağı gerçeğine karşın, sokaktaki insanı dönüştürmek ve kendi hedefleri için seferber etmekte diğer siyasetlerden her halükârda çok daha etkin araçlara sahip olduğu da unutulmamalıdır.

Bu noktada çok yaşamsal olan bir ayrım da, onun burjuva düzen karşısındaki konumunun, esas olarak sömürü ilişkilerini değil, onun ileriye açık olan kapılarının kapatılması şeklinde belirlenmektedir. Bir sömürü ilişkisi olarak kapitalizmin neden olduğu ve kutsallıktan uzak burjuva ideolojisinin hiçbir şekilde ortadan kaldıramayacağı ileriye yönelik arayışların, "öbür dünyaya" motive edilmiş bir ideolojik payandayla kapatılması işlevini yüklenmektedir din. Şeriatın, kimi kuraldışı durumlar hariç, sömürü ilişkilerine değil özgürlüklere vuran bir yapısal kimlikle malûl olduğunun unutulması, günümüzün en büyük yanılgılarından biri olarak özellikle anımsanmalıdır.

Şeriatçı dalganın mevcut koşullarda etkinlik kazanmasının gereği olarak modernize olması, onun ileri bir atmosfere taşınması değil, aksine ileri bir atmosferin daha kapsamlı olarak boğulması için gerekli değişimlere uğramasıdır. Tıpkı çoktanrıcı dinlerden tektanrıcı dinlere yaşanan evrimin, dinsel düşüncenin kendi içindeki bir ilerleme olmasına karşılık, insanlığın keşfetmeye, eşitliğe ve özgürlüğe yönelen evrimindeki en büyük engelin

oluşması anlamı taşıması gibi. Geleneksel sol kavramamıştır ama, mevcut koşulları dönüştürmek ile mevcut koşullara uygun politika yapmak arasında doğrudan bir bağlılık sözkonusudur ve bu durum Refah tarafından özellikle çok iyi kavranmış görünmektedir.

Modern ilişkilere paralel geliştirdiği modern örgütlenme ve siyasal çalışma yöntemlerinin yanısıra şeriatçı akım ve münevverlerin tartışmalarına bakıldığında bu gerçek rahatlıkla görülebilinir. Daha önemlisi, ağırlıkla bir şehir hareketi haline gelmiş olması ve her ne kadar yapısal olarak esnaf kültürünün damgasını taşıyorsa da kendine işçi, öğrenci ve çok ilginç bir paradoks olarak özellikle kadın hareketi içinde azımsanamaz mevziler elde etmesiyle Refah, önemli bir toplumsal hareket niteliği kazanmıştır.

"Kurtuluşun İslamda" olduğu, "adil bir düzen" getirileceği gibi sloganlarla tanrıya yönelik edimlerden çok insana ve iktidara yönelik çabayı, savunmayı değil biçimlendirme ve saldırıyı esas alan, kendini inanç bağlamında değil israrla siyasal düzeyde tanımlayan bir İslamcılığın bu yeni kimliğiyle elde ettiği etki alanı dikkate değer.

Bu noktada Refah'ı söyledikleriyle değil, neyi temsil ettiği, hangi dalganın ifadesi olduğu ile değerlendirmek gerekiyor.

Daha kurulduğu andan itibaren, geleneksel dini örgütlenmelere (tarikatlara) oranla modern ve ağırlıklı oylarını kırsal alandan almasına rağmen esasen şehirli bir parti olan Refah geleneği, bu niteliği nedeniyledir ki tarikatlara oranla da en hızlı gelişen ve giderek şeriatçılığın şemsiye örgütlenmesi olan bir yapı oldu.

Özellikle 12 Eylül sonrası yeniden yapılandırılmış, sermaye birikimi, dolaşımı ve iletişim alanında önemli gelişmeler yaşamış bir Türkiye'de, Refah gibi, modern ve etkin bir şehir örgütlenmesine sahip olsa da ideolojisi ve temel dinamikleri geleneksel olan bir partinin ciddi handikaplar yaşaması kaçınılmazdı. Bununla birlikte uluslararası ve özellikle iç konjonktürün onun için çok uygun olması nedeniyle sorunlarını aşması görece kolay oldu. İstikrarlı bir büyüme, ancak daha önemlisi etkin bir kadrolaşma yaşadı ve bu durum onun hem seçimlerde daha etkin olmasını hem de geleneksel örgütlenmeler karşısındaki etkinliğini arttırmasını sağladı.

Tüm bu faktörlerin birleştiği gelinen noktada Refah, geleneksel argümanları ve tabanıyla ciddi bir ikilem yaşadı: İdeolojik bir parti olarak mı yoluna devam edecekti, yoksa geniş kitlelere, dolayısıyla onların beklentilerine açılarak iktidar olasılığını mı zorlayacaktı? Birinci olasılıkta bırakalım iktidarı, genişleme olanaklarının bile sonuna gelinmişti ve böyle bir parti, umutlarını onun aracılığıyla gerçekleştiren sermaye kesimlerinin ve zaten kendini Refah'la sınırlamayan, modern ilişkilere adapte olmuş kimi büyük tarikatlar karşısında da mevzi yitirilmesi anlamına gelecekti. Kendini ideolojisiyle sınırlaması demek, aynı zamanda kendini değişime tepkiyle sınırlaması demekti.

Refah'ı, daha ilk kuruluşundan başlayarak, dinin geleneksel örgütlerinden ayıran özelliklerine baktığımızda, geleneksel tabanına rağmen böyle bir değişime yönelmesi kaçınılmazdı. Refah'ın sorunu da, bu değişimi yapmamak değil, nasıl ve hangi hızla yapacağı sorunuydu zaten.

Refah'ın üzerinde yükseldiği geleneksel ve geleneksele yönelen dalganın gücü sınırlıydı ve esasen sınırlarına da varılmıştı. Bu güç onun temel omurgasını ve diğer partilerden ayrı kılan temel özelliğini oluşturmaktaydı ve Refah'ın onu dışlaması sözkonusu olamazdı; ne ki artık onunla da yetinemezdi. Gelinen noktada Refah'ı iktidara yönelten faktörlere, ciddi bir İslami sermaye birikimi katılmıştı. Bu sermaye birikimi ve ona eşlik eden Suudi, ABD ağırlıklı uluslararası ilişkiler, Refah'ın, modernizme ve kapitalizme tepki temelinde gelenekçi bir hareket olmaktan çok, modern, kapitalizmin yeniden üretimi adına iktidar talebinde bulunan bir hareket olmasıyla, en azından böyle bir kesimin Parti içinde önemli bir ağırlığa sahip olmasıyla da örtüşüyordu. Sözkonusu bu sermaye kesiminin mevcut rant pazarından artan oranda paylanabilmesi için iktidar olanaklarına sahip olması gerekiyordu. Bu ise iktidara yönelik stratejinin artan bir ciddiyetle ele alınmasını ve Refah'ın modern ve şehirli kimliğinin daha da belirginleşmesi yanısıra propaganda ve örgüt ilişkilerinde de diğer burjuva partileri yer yer geride bırakan bir etkinliği hem zorunlu hem de mümkün kılan önemli bir neden oluşturuyordu.

Geleneksel ideolojisine ve tabanına rağmen kendini modern ve şehirli bir parti olarak üretmesi, Refah'ın bir yandan aynı alanda bulunduğu geleneksel örgütlenmelere (tarikatlara) oranla önemli bir etkinlik sağlamasını getirirken diğer yandan gerek sistem gerekse de sol açısından daha ciddiye alınması gereğini dayatıyordu. İşte bu modern yapısı ve bu sayede elde ettiği etkinliktir ki, sistemin bunalımından üreyen tüm sorunları en geniş anlamda istismar edebilmesini ve geleneksel avantajları temelinde düzene karşı oluşan bu tepkilere en etkin çekim odağı olmasını sağlıyordu.

Sistem ciddi bir kriz içindeydi ve bu durum radikal bir söylemin kitleler içinde etki bulması için uygun bir ortam yaratıyordu. Bu gerçeklikte Refah'ın kendisi de geleneksel söylem ve çözüm önerilerinin gelip dayandığı nesnel tıkanma ile karşı karşıyaydı. Bu durumun aşılması ve düzene tepkilerin Şeriatçı bir projeye yedeklenebilmesi için kitlelerin somut taleplerinin yakalanması, Şeriatçılığın, bu taleplere yönelen çözüm önerilerinin dolayımlı ifadesi haline getirilmesi, hatta söylem düzeyinde olabildiğince geri plana atılması, toplumsal düzeydeki laik kazanımlara karşı daha uzlaşıcı bir yaklaşım içinde olunması gerekiyordu.

Modern bir parti olarak Refah, tüm bunların bilincine varmakta zorlanmadı; dinsel dalganın yükselişi ve sistemin içine düştüğü bunalımın ciddiyetinin ona sağladığı avantajları değerlendirebilmek için gerekli değişimlere yönelmekte gecikmedi. Değişime karşı geleneksel tepkileri önemli oranda örgütlemiş ve onlarla bütünleşmiş olmanın avantajıyla Refah,

propaganda ve örgütlenmede, esas olarak Şeriattan uzak, ancak sorunların altında ezilen insanları hedefledi. Şeriatı ve onun doğrudan argümanlarını değil, günlük hayatın somut sorunlarını öne çıkaran bir propaganda dili kullandı. Şeriatçı olan ve ona yönelen dalganın en önemli toplanma adresi zaten kendisiydi; dolayısıyla faaliyetini onlar üzerine değil diğerleri üzerine kurdu.

Diğer yandan Refah, rant ekonomisinden pay alamayan, ancak onun nimetlerinden sonuna kadar yararlanan insanlarla aynı şehirde yaşamanın, medya aracılığıyla izlemenin canlı kıldığı tepkilere en etkili sahip çıkan ve sokaktaki insanın diliyle ona inen bir siyaset izledi; onları, sorunlarını çözme yeteneğinde olduğuna inandırmayı esas aldı. "Adil düzen" işte bu kesimlere ulaşmanın ve onları örgütlemenin argümanı olarak bayrak yapıldı. Büyük umutlarla şehirlere yığılmış, ancak umutlarını gerçekleştirmenin çok uzağına savrulan yığınların sesi olmaya yönelik etkili çalışmasındaki başarı, Refah'ın gecekondu bölgelerindeki hızlı yükselişinin temel nedeni oldu. Özellikle toplumumuzun devlet karşısındaki tepkilerini dışa vurmaktan yana zayıflığına karşın devlet ve toplum nezdinde meşruiyeti güçlü olan İslamiyeti bayrak edinmesiyle Refah, toplumsal tepkilerin kendine yönelmesinin avantajlarını başarıyla kullandı.

Bu özgülde türban direnişlerinin özel yeri özellikle bilince çıkartılmalı: Türban direnişi ve özgürlük söylemi, soldaki boşluktan dolayı aydın duyarlılıkları karşılanamayan gençliğin önemli oranda İslamcı harekete akmasında önemli bir işlev gördü. Türban, gençliğin devlete karşı başkaldırı ve kendini gerçekleştirme geleneğinin, ezilmiş olan soldan İslamcılara geçişinin bayrağı oldu. Ezene karşı, ancak özgürlük ve eşitlik amacına yabancılaştırılmış bir mücadelenin bayrağı oldu türban. Daha ötesi kadın özgürlüğüne karşı yabancılaştırılmış bir kadınlar kuşağının tarih sahnesine özne olarak çıkmasının bayrağı oldu. Ve asıl ilginci, zorunlu haller dışında evden dışarı çıkışını kesinlikle yasaklayan, toplumsal işbölümündeki yerini kayıtsız şartsız kocaya hizmet olarak saptayan bir ideoloji adına (*), artık varolanla yetinemeyen kadın dinamizminin yedeklenişinin manipülasyon aracı oldu türban.

Bu konjonktürde solun, toplumsal süreçte önemli yer tutan bu soruna doğru yaklaşım üretecek ve onu etkili kılacak örgütlülükten yoksun olması ve ağırlıkla Kemalist yasakçılığa yedeklenmesine karşın Refah, bu durumu, toplum ve özellikle gençlik nezdinde etkisini arttırmanın temel aracı olarak başarıyla istismar etti. Bağımsız bir kimlik arayışındaki kadın dinamikleri, meşru bir mücadele zemini olan Türban direnişi temelinde başarıyla yedeklendi. Öyle ki bu noktada Şeriat açısından hiçbir şekilde kabul edilemez, cezalandırılması zorunlu bir günah olan başı açık kadınları kullanmaktan, türbanın bir "özgürlük" ve tabii "namus" sembolü kılınmasına kadar etkili bir imaj oluşturma faaliyeti örgütlendi.

Refah'ın gelişmesinde oldukça etkili bir diğer sorun da, dış politikanın

içte üretilmesindeki başarısıydı kuşkusuz; ki son yıllardaki uluslararası gelişmeler de bu noktada ona olağanüstü avantaj sağladı. Başta Bosna olmak üzere, Azarbeycan, Filistin, Afganistan, Kıbrıs gibi dış sorunlar etkili bir şekilde içe taşındı ve sokaktaki insanın duyarlılıkları kışkırtılarak şeriatçılığın etkin birer örgütlenme öznesi haline getirildiler.

Amaç için her türlü aracın mübah olduğu şeklindeki Makyavelist "ahlak"ının da yardımıyla, "öbür dünyaya" yönelik totaliter bir yaşam atmosferi olan Şeriat, tam zıddı bir revizyonla, "özgürlükçü ve adil bir düzen" önerisi, ezilen halkların savunulmasının bayrağı, özetle bu dünyanın sorunlarına çözüm paketi haline getirildi.

Tabii tüm bu sorunlarda tipik bir ikiyüzlülük, tipik bir ahlaksızlıkla karşıkarşıyayız; bir yandan İstanbul'un fethini, Kıbrıs'ın işgalini kendine bayrak edinerek toplumun en şoven eğilimlerini kışkırtır ve yayılmacı bir ideolojinin bayraktarlığını yaparken, diğer yandan ezilen halkların, Bosna'nın, Filistin'in haklarını savunmanın, ne menem bir hak ve özgürlük savunuculuğu olduğu ortadadır. Ancak Refah, ahlakçı söylemi, gerçekte ahlaksızlığın nedenlerini örtme gereği kullanan egemen sınıflar politika tarzının ve Makyavelizmin en uç örneği olarak sorunlara, sadece kendisine nasıl hizmet edecekleri açısından yaklaşan tarzını geliştirerek sürdürdü. Bir yandan Bosna'da Sırp işgalini telin etti, diğer yandan Fetih anmalarını, ipini koparmış şovenizm ve yayılmacılık kışkırtıcılığı olarak kullandı.

Düzene yönelen tepkilerin örgütlenmesi ve kitlesel meşruiyet sağlama noktasında önemli avantajlar sağlasa da, tüm bunlar iktidar arayışındaki Refah'a yetmeyecekti; bizzat düzenin kendinden yana kaygılarını gidermesi, deyim uygunsa evcilleşmesi gerekiyordu; bu ise iktidar olması halinde, mevcut sistemde dikkate değer değişimler getirmeyeceği noktasında egemen güçleri de ikna etmesi, bunun için gereken tavizleri vermesini gerektiriyordu. Refah, tam da böyle davrandı. Bir yandan "adil düzen" söylemiyle toplumun alt kesimlerinin sesi olmaya çalışırken diğer yandan da düzene, "içine girdiğiniz bunalımdan sizi ancak ben kurtarabilirim" demeye getiriyor, orduya bağlılığını ve Kürt sorununun ezilmesinde ona sunacağı olanaklar konusunda karşıdevrimci rüştünü ispatlamaya çalışıyordu.

Tüm bu gelişmelerin geleneksel tabanında ciddi rahatsızlıklar yaratması kaçınılmazdı. Nitekim değişim belirginleştikçe hareketin bizzat merkezinde sorunlar ve kopuşmalar yaşanıyordu. Ne ki iktidar yürüyüşünün aracı olarak Refah pragmatizminin geliştirdiği bu değişim geleneksel tabanında rahatsızlık yaratmakla birlikte şimdilik dikkate değer bir ayrışma üretmemektedir. Yükselen hareket bu yükselişi sayesinde iç çatışmalarını da eritmeyi başarmaktadır; ancak yükselişin tersine dönmesi halinde, bu İslam dışı revizyonun, Refah için ciddi bir parçalanma dinamiği oluşturacağı açıktır.

Özetle '80'li yılların sonlarından itibaren gerek iç gerekse de kendisi için

çok önemli olan dış dinamiklerin zorlamasıyla Refah, dünyasal güçlerle barışmaya ve bu barışmayı iktidar yürüyüşünün önünü açmanın aracı yapmaya çalışmaktadır. Bu çerçevede kendini hem düzene tepki içinde olan emekçilere hem sermayedarları ve militarizmiyle egemenlere hem de bir iktidar projesinin olmazsa olmazı olarak, ABD ve Almanya kanalıyla uluslararası sisteme benimsetmeye yönelik ciddi adımlar atmaktadır.

Gerek solda etkin bir kitle partisinin yokluğu gerekse de düzenin bu ağır bunalım koşullarında kendini üretebilecek bir partisi olmaması Refah'ın biribirinin karşıtı iki boşluğu da birden doldurmaya yönelmesi için ciddi bir avantaj oluşturmaktadır. Çaresizlik içindeki halk güçleri, geleneksel yönelimlerin de yardımıyla Refah'ın "adil düzen" propagandasına kanmakta, keza Türklüğü aşan "din kardeşliği" söylemi Onu, ağır baskılarla karşıkarşıya olan Kürt halkı nezdinde güçlendirmektedir; düzenin bu iki çözülme dinamiği karşısında gördüğü yapıştırıcı işlev ise egemenler açısından Refah'ı kabuledilebilir bir seçenek haline getirmektedir. Ancak Refah'ın, temsil ettiği dinamizm gereği aynı zamanda düzeni aşan potansiyeli nedeniyle, Onu Türkiye halklarına karşı bir emniyet supabı olarak kullanmaktan yana olan egemenlerce, iktidarın teslim edilebileceği bir seçenek olarak görülmemekte, bu da Refah'ın, düzene karşı halkın taleplerini istismar ederken aynı zamanda kendini düzene kabul ettirmek için çabalarını genişletmesini de beraberinde getirmektedir.

Bu noktada kullanılan argümanların niteliği onun öncelikle halkın çıkarları karşısındaki ikiyüzlülüğünü göstermesi açısından önemlidir.

Sömürü ilişkilerinin özü olan artık değer sömürüsüne ve sermayeye üretici misyon biçilmesine en küçük anlamda muhalefet edilmemekte, sadece bazı biçimsel düzenlemeler getirilmektedir; doğrudan faizin yerine "kâr ortaklığı" gibi dolaylı bir faiz, serbest piyasaya karşı devletin ideolojik denetimi altında bir kapitalizm önerilmektedir. Enflasyona karşı getirilen öneri de para arzının kısıtlanması anlamında monetarist politikadan başka birşey değildir.

Şeriatçılık, Kürt ve Türk halklarının ulusal kimlikleriyle eşit haklı birliğini değil, Müslüman kimliğiyle birliğini savunmakta, yani eski statünün ulusal vurgu yerine dinsel vurgu yoluyla devamını önermekte ve bu önermesini bizzat düzenin yeniden üretim koşullarını elde etmesi adına yapmaktadır; nitekim Kürt bölgelerindeki destek ve ittifakları da bunu göstermektedir.

Özetle Refah, halkın çıkarlarına özünde, sermayenin çıkarlarına ise biçimde karşı çıkmakta, bu danışıklı döğüşte sermaye, halka karşı Refah'ı desteklemekte, ancak kendi doğal partisi olarak benimsememektedir; bundan dolayı da, ona biçtiği konumu aşarak iktidar talep ettiği noktada Refah'a karşı görece saldırı kampanyaları örgütleyerek onu dizginlemeye çalışmaktadır. Buna kaşılık Refah'ın taktiği de, bir yandan bu görece saldırıyı kullanarak halk nezdindeki konumunu güçlendirmeye, dolayısıyla bu

desteğe dayanarak devletin egemenlik dengelerine karşı kendini dayatma olanaklarını genişletmek olurken, diğer yandan da düzene güven vermek yönünde kendinden beklenen tavizleri sindirmeye, kendini düzen tarafından benimsenebilir bir seçenek kılmaya çalışmaktadır.

Bu noktada Refah'ın avantajları yanısıra ciddi handikapları da var kuşkusuz. propagandasında olabildiğince kullanmamaya çalışmakla birlikte Refah'ı diğer partilerden ayrı kılan temel bir özelliği var ki, o da kendisinin Şeriatı, yani 7. yüzyıl köleci tüccar Arap toplumunun bunalımına karşılık biçimlenen ve etkili kılınabilsin diye tanrıya atfen belirlenen bir sistematik adına hareket ediyor olmasıdır. Bu ise, işin doğası gereği Onu aşırı siyasallaşmış bir ideolojik/kadrosal hareket olarak donuklaştırmakta, dolayısıyla Onun iktidarı koşullarındaki bir sömürü ilişkisine ağır bir bürokratik yapılanmanın eşlik etmesini kaçınılmazlaştırmaktadır. Devlete, verili dünya gerçekliğiyle uyumlu olarak kendi yeniden üretimini güvenceye almak noktasında yaşamsal gereksinim duyan sermayeyi, 7. yüzyıl ilkelliğinde politikleşmiş ve herşeyi "tanrı sözleri" ile kıyaslamak temelinde sorgulayan bir yığın cinneti ile uyumlu yaşamak gibi, bizzat sermayenin ağırlıklı kesimleri için bile ciddi handikaplar üreten bir atmosfere çekme riski taşımaktadır. Burda Kemalizm ile sömürü ilişkileri arasındaki denetimli yönlendirme ilişkinin çok daha uç boyutlusu, çok daha totaliter bir ilişki sözkonusu olacaktır.

Gelinen sermaye birikimi ve dengeleri koşullarında böyle bir cendere, sadece emek güçleri açısından değil burjuvazi açısından bile ciddi handikaplar içerecektir. Ortadoğu'nun, Yeni Dünya Düzeni çerçevesinde disipline edilmesinde ılımlı İslama biçilen rol ve Suudi, Mısır, Türkiye merkezli olarak çizilen senaryolar yanısıra bölgenin olabildiğince Avrupa Topluluğu'na kapatılmasına yönelik ABD inisiyatifi dikkate alındığında, Refah'ın bu projede ABD'nin stratejik müttefiki olarak yeri rahatlıkla görülebilinir. Ancak yine de belirtilmedir ki, anti-İsrail söyleminin de törpülenmesiyle ABD açısından çok rahatlıkla benimsenebilir bir seçenek olan Refah iktidarı, Türkiye'nin mevcut egemen sınıf dengeleri için mevcut koşullarda istenilir bir seçenek değildir; çünkü onların uluslararası seçeneklerini daraltacak, aşırı siyasal kimliğiyle pazarı ağır bir bürokratik baskılanma altına alacak, bir kısmını çok daha büyütürken bir kısmını da ağır ideolojik yaptırımlarla boğacak, olsa olsa ehven-i şer bir seçenektir.

Evet, Refah tipik bir sömürü ilişkileri partisidir; ancak sermayenin özgür dolaşımı ve yeniden üretimi açısından ciddi handikaplar üreten bir ideolojik çerçeveye ve bu doğrultuda engelleyici güçlere sahiptir. Burdaki püf noktası Refah'ın, düzeni aşan değil, geriye çeken ideolojisinin tanrıya atıfla değişimini daha da zorlaştıran kuralları ve beraberinde getirmesi kaçınılmaz olan taassup atmosferi nedeniyle büyük sömürü olanakları açacağı burjuvazi açısından bile yaşamı çekilmez kılacak bir cendereye alma riskidir. Refah'ın sunacağı sömürü cenneti, iktidarıyla uyumlu olan serma-

ye kesimlerinin cennetidir.

Diğer yandan onu diğer partilerden ayıran dinamiklerin ve kendinden olmayan herkesi "kafir" gören ve değiştirilemez kimliğinin iktidar olması demek, iç barışın, herkesin tek bir kalıba sokulmaya çalışılarak sağlanmaya yönelinmesi olacaktır. Bu ise iç gerginliği ortadan kaldırmayacak, aksine en iyi oyasılıkla kanla ezecek veya ezemeyecektir; dolayısıyla her iki olasılık da iç istikrar değil gerilim ve terör olacaktır ki bundan egemenlerin de olumsuz etkilenmesi kaçınılmazdır.

Yine sermayeye sunabileceği genişleme hedefleri ve dış politikada da mantığın değil önkoşullanma ve duyguların egemen olacağı bir sürecin başlaması demektir. Bu ise, uluslararası sistemin dengeleriyle ciddi gerginlikleri beraberinde taşıyabilecek, bu anlamda astarı yüzünden pahalı olacak olan hedeflerdir.

Daha önemlisi, yaşanan dünya konjonktürü ve ulaşılan sermaye birikimi koşullarında kapitalizmin Türkiye'deki yeniden üretiminin gereksindiği şey, esnek ve değiştirilebilir bir ideolojik ve siyasal çerçeve iken Refah'ın iktidarı "tanrısal", dolayısıyla alabildiğine katı, değiştirilemez, totaliter bir iktidar olmak durumundadır; ki böyle olması Refah yöneticilerinin niyetinden, dönüşüme uğratılmasından tamamen bağımsız olarak bizzat ona temel olan dinamiklerin karakterinden gelmektedir. Çünkü bu dinamikler nezdinde "tanrı sözü kul sözüyle kıyaslanamaz, onun mantığıyla değerlendirilemez ve değiştirilemez; egemenlik kayıtsız şartsız tanrınındır"; dolayısıyla Şeriatçı bir iktidarın, tanrıya atfedilen sözlere birebir uymak ve onlar dışında hiçkimseye/hiçbirşeye karşı birebir yükümlü olmamak gibi bir ortak paydaları vardır; ki bu ortak payda aynı zamanda Şeriatçıların kendi iç kanlı hesaplaşmalarını da kaçınılmazlaştıran bir işlev görecektir.

Kimi 'sol' liberallerimizin estirmeye çalıştığı iyimser rüzgarlara rağmen, Refah'ın, bu koşullarda muhalefette olmaktan ve iktidara gelmek zorunluluğundan dolayı verdiği farklı imajın ömrünün sadece ve sadece iktidar olmayla orantılı olduğu gerçeğinin altı her vesileyle özellikle çizilmelidir. Dünyasal yaşamı "ahirete hazırlık" diye tanımlayıp sadece tanrıya hesap vermeyi içselleştiren bir dinamizmin tanrıya rağmen vereceği hiçbir sözün değeri yoktur ve olamaz da. Bu noktada burjuvazinin evet ama sosyalistlerin umut üretmek gibi bir saflığa hiç mi hiç hakları olmadığını içselleştirmek zorunludur. Çünkü Şeriatın totaliter karakteri burjuvazi için en fazla ehven-i şer bir seçenektir, ki kendisiyle uyum sağlaması halinde tek tek burjuvalar için onun anlamı, bugünkünden bile büyük bir sömürü cenneti demek olacaktır. Buna karşılık özgürlük, eşitlik ve bilimsellikle belirlenen emek hareketi için ve tabii halkın ortalama çıkarları açısından Şeriat, düşünülebilecek en geri durumdur. Herşeyden önce kendine tanrısallık vahmeden bir totaliterizm olarak hem çok daha geri ve kuşatıcı bir dünyayı topluma dayatacaktır hem de kendini korumak ve sokaktaki insanı teslim almakta sıradan bir faşizm veya başka bir dünyasal ideolojiye göre

çok daha dayanıklı ve ölçüsüz bir niteliğe sahiptir.

İslam, bir kurtuluş projesi olabilir mi?

Yaşanagelen krize ve uluslararası sorunlara karşı gelişen tepkileri, kendi geleneksel kompleksi temelinde örgütlemeye yönelen şeriatçılığın, bu krize karşı gerçekte kendi özgün kaynaklarından önerebileceği somut ve bütünlüklü hiçbir çözüm önerisi yoktur. O önerileri de, yine tepki ürettiği Batı'nın iki karşıt sisteminden (kapitalizm ve sosyalizmden) çalıntılar ve eklektik birleştirmeyle oluşturmaya çalışmaktadır. Onun, kişisel sorumluluk ve uygun maddi koşullar temelinde değil Tanrı korkusu ve cennete ulaşmak karşılığı belirlenen, dolayısıyla daha en temelde ahlaki olmayan ahlakı, modern zamanlara kendisinden değil, ancak böylesi çalıntı ve derleme bir "alternatifle" çıkmasıyla daha da pekişmektedir.

Batı'nın teknolojisiyle, sosyal ve siyaset bilimiyle ve yine ulaştığı gelişme düzeyinin ürettiği içsel karşıtlarının birbirlerine yönelttiği eleştirilerden çalıntılarla oluşturulmuş, ama dayanağı kesinlikle Kur'an olmayan bilimdışı bir ucubedir onun çözüm önerileri. Esasen onun yaptığı, kapitalizm karşısında yenilen, çözümsüzleşen, kaderci, akıldışı ve bireyci hale gelen umutsuz bireyi cennet umudu ve cehennem korkularından, yani aleni bir çıkar karşılığı esir almaktır. Keza insanın, değişim karşısında geleneksele yönelme şeklindeki özsavunma tepkisinden, karşısında ezildiği çelişkilere duyduğu tepkilerinden yakalayarak bir diğer yabancılaşmaya esir etmekten ibarettir. Yaşanan kriz karşısında Şeriatçı programatiğin gerçek anlamı, "Kelin merhemi olsa kendine sürerdi" özdeyişindeki gibidir.

Eğer ki başka halkların topraklarını işgal, talan ve inanç dayatması başarı ve çözüm'den sayılmayacaksa, tarih boyunca, kalıcı bir başarının öznesi olamamış bir ideolojiyle karşı karşıyayız; bilimde, ekonomide, toplum yaşamında.. Geleneksel İslamcıların herşeyi reddederek geriye öykünmeci içe kapanmacı yaklaşımı bir yana bırakılırsa, modern İslamcılarca bugün yapılan, yaşanagelen sorunlara dinin önerileriyle çözüm üretmek değildir kesinlikle. Aksine kapitalizmin ve sosyalizmin sözde "iyi yanlarını" alarak oluşturulan eklektik ve tabii bütünüyle insani olan bir kurguyla çıkılmaktadır toplumun karşısına; Tanrı'nın ve ona atfedilen Kur'an'ın da bu noktada somut bir işlevi yoktur kesinlikle; ona sadece belli önermeleri aklamak ve ilahi bir etkileme/koşullandırma atmosferi yaratmak babından bir sos ve tabii insanları cennet cehennem zaaflarından tutmak için bir araç olarak başvurulmaktadır.

Üstelik İslam, tüm siyasal karakterine rağmen gerçekte bir toplumsal kurtuluş projesi değildir ve hiç olmamıştır. İçinden çıktığı koşullar dikkate alınacak olursa, süregelen kölecilik ilişkilerini reddedeceğine tanrı katında kutsamasıyla toplumsal bir kurtuluş projesi olabilme yolunu daha 7.

yüzyıl Arap ortamında bile yadsımıştır. Yanısıra ilkel kabile demokrasisini, halifenin teokratik yönetimiyle değiştirmek suretiyle "cahiliye" diye küçümsenen dönemin gerisine düşmesi, halifeliği "Allah'ın yeryüzündeki temsilcisi" olarak mutlak yetkilerle donatmasıyla demokratik dinamiklerin yolunu tıkaması, insanın değişme ve değiştirme iradesini ortadan kaldırmasıyla özsel olarak bir kurtuluş hareketi olabilmeyi olanaksızlaştırmıştır.

Nesnel bir bilgilenmeyle rahatlıkla görülebileceği gibi, Onun 20 yıl gibi çok kısa bir zamanda bölgenin egemen dini olması, ciddi bir siyasal çözülme ve sosyal bunalım yaşayan köleci-tüccar Arap toplumunun bunalımına, geleneksel değerler ve egemen sınıf çıkarlarını savunmak temelindeki merkezileşme ve yayılmacılıkla karşılık vermesinden kaynaklanmaktadır. Ne yazıktır ki O, emekçilerin ve kadınların eşitlikçi, kölelerin özgürlükçü taleplerine en küçük anlamda prim vermemiş, aksine varolan durumun Tanrı adına kutsanmasıyla daha güçlü hale getirilmesi misyonu görmüştür (bu bağlamda köleciliğin 19. yüzyılın sonunda bile Arap ve Osmanlı topraklarında hala meşru bir kurum olmaya devam etmesi ve ne acıdır ki İngiliz emperyalizminin zoruyla tasfiyesi, keza köleciliğin cinsel karşılığı olarak kimi kadınları, 21. yüzyılın eşiğinde tesettürü bir namus ölçütü sanacak denli kendine yabancılaştırması, onun bir kurtuluş projesi olarak değil, 7. yüzyıl dünyasını bugünlere taşıyabilme konusundaki olağanüstü gücüyle incelenmesini gerekli kılıyor).

Böylesi bir tarih-teori arka planıyla "Adil Düzen" projesinin, olsa olsa uygulanmak amacından tamamen bağımsız bir manipülasyon aracı olarak kurgulanacağı açıktır. "Adil düzen" projesi, mevcut düzene karşı oluşmuş tepki ve çözümsüzlük boşluğuna yerleşmek, dünyevi sorunlarından yakalanacak kitlelerin Şeriata motive edilmelerinin aracı olmanın ötesinde bir anlam taşımıyor. Bu noktada yapılan iş, elbette ki burjuva politika tarzına bile rahmet okutacak denli büyük bir ahlaksızlıktı; çünkü burda aldatılan sadece kitleler değil, aynı zamanda adına hareket edildiği söylenen Allah'tı. Bu durum "Allah'ın dini" adına her şeyi mübah gören ahlaksız bir ahlak anlayışı geliştirilerek gerçekleştiriliyordu.

Herşeyden önce kurtuluşun yalnızca "Allah'ın ipine sarılmakta olduğunu", ancak "Onun önermeleriyle adil bir düzene ulaşılabileceğini" söyleyen Şeriatçıların Allah'ı, ekonomide hiçbir sosyal politikaya, hele ki adil bir düzene izin vermemek noktasında oldukça netti; esasen Şeriatın kendisi de bir dünyasal kurtuluş projesi olarak değil, mevcut eşitsizliği tanrı katında kutsayarak insanları yaşamın "boş" olduğu, aslolanın ise "öbür dünya" olduğu fikrine koşullandırmak amacıncа biçimlendirilmişti. Nitekim bu keyfiyeti bizzat Kur'an'ın kendisinde, üstelik hiçbir muğlaklık bırakmayan bir netlikle görebiliyoruz:

Kur'an, yaşamı, dünyayı sömürü ve baskıdan arıtarak cennete çevirme amacından temel ayrımla, "öbür dünya" denilen bir yer için sınava hazır-

lanma süresi olarak tanımlar; "...insanları ancak bana kulluk etsinler diye yarattım (Kur'an, Zariyat-56)" diyerek insanlara yalnızca kulluk önerir.

Sıklıkla yinelediği gibi, onun için, "bu dünya hayatı eğlence ve oyundan başka bir şey değildir" (Bkz Kur'an; Ankebut-64, Enam-32, Muhammet-36). "Bilin ki dünya hayatı sadece bir oyun, eğlence, süs ve aranızda övünme vesilesi, mal ve evlatların çoğalmasından ibarettir. Bu bir yağmura benzer ki, bitirdiği bitki, çiftçilerin hoşuna gider, sonra o bitki kurumaya yüz tutar, bir de bakarsın sapsarı kesilmiş, daha sonra çerçöp haline gelir.... (K, Hadid-20)"; "Nefsani arzulara, kadınlara, oğullara, yığın yığın altın ve gümüşe, salma atlara ... düskünlük insanlara çekici kılındı. (K, Al-i İmran-14)"; "Size verilen herşey, dünya hayatının geçici malı ve süsüdür. Allah nezdindekiler ise daha hayırlı ve devamlıdır... (K, Kasas-60)"

Açıklıkla görüldüğü gibi kurtuluş ve adalet fikri açısından hiçbir şekilde referans oluşturamaz bir mantıksal handikapa sahiptir Kur'an; çünkü dünya yaşamını, dolayısıyla yaşamı israrla küçümseyen Şeriat dünyasal bir kurtuluş perspektifi ile çıkmaz insanların karşısına; aksine sürekli bir aşağılamayla sözeder ondan; köle olmayan ve erkek cinsiyle özdeş kullandığı "insanlara" atfen, kendisi tarafından "verilmiş" olanla yetinen ve kulluğa yönelik bir yaşam talimatnamesi gönderir; özcesi, dünyasal kurtuluş ve adalet mücadelesi onun yapısal ufkunun tamamen dışında, ona karşıt bir anlam taşıyor; aksine "kurtuluş", cennete gitmekten ibarettir.:

"...Ey kavmim, bana uyun size doğru yolu göstereyim. Muhakkak ki bu dünya hayatı geçici bir geçimlikten ibarettir. Ahiret ise karar kılınacak bir mekandır (Mümin-38-39)"; "Şüphesiz ki cennete ermek büyük kurtuluştur. Çalışanlar bunun için çalışsınlar (Saffat-60-61)" diyen bir muhtevaya sahiptir Kur'an.

Dünyayı kurtuluş ve adaletin yaşanacağı/elde edileceği yer olarak değil, "eğlence ve oyundan" ibaret, Tanrı'ya "kulluk" ederek "öbür dünya"ya hazırlıkla geçirilmesi gereken bir yer olarak anlamlandıran Kur'an, diğer yandan insanları salt bu kadarla inandıramayacağının, hele ki ilk kuruluş döneminde yeterince kazanamayacağının ve içsel tepkilerinin biryerlere akıtılması gerektiğinin de bilinciyle dış yayılmaya ve işgallere motive eder. Böylece inananlarının geçim beklentileri, Arap egemen sınıflarının yayılma ve talan gereksinimlerinin potasında eritilir ve bu bağlamda, insanları savaşmaya koşullandıran bir ideolojik çerçeve çizilir:

"Hoşunuza gitmediği halde savaşmak size farz kılındı (K, Bakara-216)" denilir. "Ey iman edenler Allah yolunda cihat edin ki kurtuluşa eresiniz (Maide-35)"; "Şüphesiz ki Allah, cihat eden müminlerin mallarını ve canlarını cennet karşılığında satın almıştır. Çünkü onlar Allah yolunda savaşırlar. Öldürürler ve öldürülürler (Tevbe-111)"

Daha ötesi bu savaşlarda fethedilen yerlerden ele geçirilen ganimetlerin (yani köleler, cariyeler, mallar, araziler, vb.) beşte dördünün savaşa katı-

lanlar, beşte birinin ise devlete olmak üzere paylaştırılması sözkonusu hukuğun meşru ve temel kuralları içinde yer alır (Bkz. Kur'an, Enfal-41).

Bu kadar da değil, "...Hak dini kendilerine din edinmeyen kimselerle (Hıristiyan ve Yahudilerle), küçülerek (boyunlarını büküp) elleriyle cizye (haraç) verinceye kadar savaşın (K, Tevbe-29)" diye emir verilir.

Daha da ötesi O, kendinden olmayan herkesi, önsel olarak ve uzlaşma kabul etmez bir kesinlikle "kâfir", "fitne", "batıl", "müşrik" ilan eden, onlarla insan olmak temelinde eşit haklı yaşamayı önsel olarak reddeden, aksine Hıristiyan ve Yahudi ise kayıtsız şartsız tabi olmak ve haraç vermek koşuluyla, yok başka din veya dinsiz ise kayıtsız şartsız Müslüman olmak veya katledilmek seçenekleriyle karşıkarşıya bıraktır; özetle farklı düşünce ve kesimlerin birlikte yaşama atmosferini zehirleyen bir niteliğe sahiptir. Daha önemlisi bu kimliğini Tanrı'ya atfettiğinden, tanrının hikmetinden sual etmeyi ise "kâfirlik" ile özdeş kabul ettiğinden bırakalım adil ve katlanılabilir bir rejim olmayı, kendini güçlü hissettiği anda her türden özgürlük potansiyeli ve farklılığı ezmek gibi engellenemez bir karakter sergiler.

Nitekim zayıf olduğu ilk zamanlarında, "Rabbin dileseydi yeryüzündekilerin hepsi iman ederdi, o halde iman etsinler diye insanları zorlama (K, Yunus-99)" diyen İslami hukuk, ne zamanki güçlendi; "fitne ortadan kalkıp din yalnızca Allah'ın oluncaya kadar onlarla savaşın (K, Bakara-193)"; "... Eğer yüz çevirirlerse onları yakalayın, bulduğunuz yerde öldürün ve hiçbirini dost ve yardımcı edinmeyin (K, Nisa-89)" diyen mantıki sonuçlarına ulaştı. Şeriat, bizzat Peygamberinin de ağzından, "ben insanlar kelime-i şehadet getirene kadar, yani Tanrı'nın birliğine inanana kadar onlarla harbetmeğe Allah tarafından memur edildim. (İbn-i Mace)" diyen bir hukuk olarak çıkıyor insanlığın karşısına.

Özetle Şeriatın mantığında, dünya yaşamı bir yandan aşağılanırken diğer yandan savaş, işgal, yağma ve haraç tanrısal bir meşruiyetle kutsanır. Daha önemlisi insanlar arasındaki eşitsizliğin ortadan kaldırılması, sosyal devlet, insanca bir yaşam için toplumsal gelirin yeniden paylaştırılması kesinlikle reddedilerek, paylaştırmanın yalnız ve yalnızca Allah'ın tasarrufunda olduğu söylenir. Onda insansal yaratıcılık ve değiştirmeye yer olmadığı gibi en kaba anlamda eşitlikçi bir adalet fikrine bile yer yoktur. Belirlenen mekanda belirlenmiş kurallar içinde iyi kulluk sınavı vardır sadece; çünkü ekonomik, sosyal, siyasal, coğrafi ve hatta fizyolojik düzeylerde sözkonusu korkunç boyutlardaki eşitsizlikleriyle dünyanın bu durumu, sözkonusu "sınav"ın parçası olarak Allah tarafından öyle takdir etmiştir. İşte bu bağlamda Şeriatta, dünyasal kurtuluş projelerine prim verilmez; aksine yaşamda varolan tüm eşitsizlik ve adaletsizliklere rağmen "şükür", "kadere iman" ve "itaat" beklenir. Onun mantığında mücadele için bir tek neden vardır, ki o da "kafiri" ortadan kaldırıp Şeriatı yaymaktır; "adil düzen" vb. demagojilerle yapılmaya çalışılan ise, işte bu gerçek

amaca günümüz koşullarda meşruiyet sağlamak, kapitalizm tarafından tam bir çaresizlik kıskacına alınmış insanların, kurtuluş ve adalet adına, kapitalizmden bile geri bir toplumsal projeye manipüle etmektir.

"Adil düzen" diye sunulan Şeriat, eşitsizliğe karşı çıkanları açıkça tehdit eden bir karaktere sahiptir:

"Ey Muhammed, onlar Rabbinin rahmetini mi paylaştırıyorlar? Onların dünya hayatındaki geçimliklerini aralarında Biz taksim ettik. Birbirlerine iş gördürsünler diye kimini ötekilerine derecelerle üstün kıldık... (K, Zuhruf-32)"; "De ki, ey mülkün sahibi Allah'ım, dilediğine mülkü verir dilediğinden alırsın, dilediğini aziz (şerefli) dilediğini zelil(sefil, aşağılık) edersin. Hayır senin elindedir, şüphesiz sen herşeye kadirsin (K, Al-i İmran-26)"

Açıklıkla görüldüğü gibi Kur'an'a dayanarak sömürü ve eşitsizliğe karşı çıkmak olanaksızdır. Günümüz dünyasında kapitalist ideologların bile açıktan savunamadığı denli uç boyutlardaki eşitsizlik, Şeriata göre Allah'ın keyfiyeti gereğidir. Şeriat, "Allah dilediğini hesapsız rızıklandırır (K, Al-i İmran-37)"; "Doğrusu zengin eden sermaye veren Odur (K, Necm-48)" gibi ifadeleri sıklıkla yineleyerek sınırsız boyutlardaki eşitsizliğe bile karşı çıkmayı Allah'a karşı çıkmakla özdeşleştirir.

Onun nezdinde eşitlik ve adalet değil, eşitsizlik ve adaletsizlik esastır; öyle ki bu kimliğini, kölecilik düzeyinde bir ayrımı bile meşru kılacak noktalarda ifadelendirir: "Allah hiçbir şeye gücü yetmeyen (?!), el altındaki köle ile, Allah tarafından kendisine güzel rızık verilen bir insanı örnek gösterir; hiç bunlar bir/eşit olur mu? (K, Nahl-75)" diye sormakta sıkıntı duymayan bir Tanrı ve "adalet" fikrine sahiptir Şeriat. Daha ötesi, herşeyin planlı ve kadir-i mutlak yaratıcısı varsayılan bir tanrı fikri sözkonusu olduğundan, bizzat kendisinin sorumlu olduğu bu eşitsizlik ve adaletsizlikler, onun "öbür dünya"sında da esastır; nitekim, "baksana insanların kimini kiminden nasıl üstün kılmışızdır. Elbetteki ahiret derece ve üstünlük bakımından daha büyüktür (K, İsra-21)" diyebilen bir tanrıdır bu.

Şeriatçıların yazarken ve konuşurken sıklıkla kullandıkları argümanlardan biri de, "İslamiyette halifenin de kölenin de aynı mahkemede, aynı adalet zihniyetiyle yargılanacakları, insanlar arası hukuki eşitsizlik olmayacağı, bu anlamda İslamiyetin adaletle eşdeğer" olduğudur.

Hukuksal eşitliğin, feodalizmin aşılmasına paralel burjuva ilişkilerin tarihsel bir ürünü olduğunu bilen, ancak Şeriatı bilmeyen kimi aydınlarımız da bu yaklaşımı "doğru" kabullenip, İslamiyeti diğer dinlerden ileri bir noktaya yerleştirirler. Oysa en "demokratı" da dahil bir şeriatçının ağzından çıkan her ifadenin, veri kabul edilmeden önce mutlaka sorgulanması gerekiyor. Nitekim modern koşullarda ince bir demagojiyle öne sürülen "hukuki eşitlik" yaklaşımı da, Şeriatın gerçeğinden uzaktır.

İslamiyet, diğer dinler gibi köleci dönem koşullarında biçimlendiğinden, salt hukuki anlamıyla sınırlı bile olsa eşitlik fikrini kabullenmez; aksine

bırakalım bir Müslümanla diğer dinden insanlar arasındaki hukuki ayrımı, Müslümanlar arasında bile özgür erkekler, kadınlar ve köleler diye üçlü bir ayrım yapar ve hukuğunu bu üçlü ayrım çerçevesinde belirler. Tevrat'ın bir yinelenişi olarak "Kısasın farz olduğu" belirtilirken, uygulamanın, " Hüre hür, köleye köle, dişiye dişi (K, Bakara-178)" şeklinde yapılacağı belirtilir. Keza tanıklık ve mirasta kölenin eşitsizliği bir yana özgür kadının bile erkekle eşitliği kabul edilmez ve kadın erkek karşısında tanıklık (K, Bakara-282) ve mirasta (K, Nisa-11) yarım erkek değerinde ele alınırken, özellikle ceza uygulamasında daha ağır yaptırımlara uğrar. Daha ötesi erkekler önsel olarak kadın üstünde egemen farzedilir ve bununla da yetinilmez, erkek kadına dayak atma yetkisiyle donatılır(K, Nisa-34); boşama (ve geri alma) hakkı her halükârda erkeğe (K, Bakara-229) verilirken bu da yetmez, çocuk her halükârda erkeğin farzedilir (K, Bakara-233) ve kadın boşanmış da olsa erkek adına onu emzirmekle yükümlü kılınır, vs., vs...

Bunlar bir yana Şeriatın teorisi ve tarihi, sosyal devlete özgü kurum ve güvenceleri en küçük anlamda sunmaması bir yana, demokrasinin varlığı açısından günümüzde artık ölçü bile sayılmayan seçim ilkesi için bile bize en küçük bir referans sunmaz. Şeriatın ne teorisi ne de pratiğinde genel seçime yer yoktur. Şeriat, bırakalım ekonomik adaleti, hukuki anlamda da bir eşitsizlikler düzeni öngörür ve teokratik ve totaliter bir mutlakiyet rejimiyle örtüşür. Bu anlamda bırakalım günümüz için bir kurtuluş ve adalet projesi olabilmeyi, insanlığın özgür gelişimi için tasfiyesi zorunlu olan kapitalist düzenin bile çok çok gerisinde bir toplum projesi oluşturur. Ve bu gerçeklikte ne gariptir ki, Şeriatın da kabul edilebilir bir rejim öngördüğü, onunla da pekala birlikte yaşanılabileceğinin teorisi kimi sol-liberallerimizce oluşturulur. Evrensel bir norm olarak, kurtuluş hareketi olmanın ilk koşulu, siyasal ve ekonomik iktidarı aşağıdakilerin/kitlelerin egemenlik olanaklarına açmakta belirlenir. Kurtuluşun, ancak varolan biçimsel demokrasi ve sömürü ilişkilerinin, hak ve özgürlüklerin kurumsallaştırılması şeklinde ileriye doğru aşılması ile mümkün olabileceği gerçeği, Şeriatta kurtuluş projesi aramanın boşunalığını gösterir. Çünkü Şeriat, dünyanın, inanç ayırımı yapmadan tüm sosyal ve siyasal hakların güvenceye alındığı bir eşitlik ve özgürlük cenneti haline getirilmesi gereğinden temel ayrımla, İslamiyetin dünyaya egemen kılınıp tüm yaşayanların iyi birer "kul" olmasının sağlanması perspektifidir.

Şeriatın özsel anlamı bu. Modern dünyada, en azından içinde bulunduğumuz koşullarda bunu önererek meşruiyet sağlayamayacaklarının bilincinden dolayıdır ki Erbakanlar, bunun yerine "adil düzen" demagojisiyle durumu kurtarmaya çalışırlar. Ola ki demokrasinin olmadığı, ağır bunalım koşullarında bunalan, ancak bir dünya cenneti yaratmaktan yana umut yitimine uğramış kitleler bu tezgaha düşeler; böylece hem sömürü ilişkileri kurtarılır hem de iktidarın siyasal güç dengeleri Şeriatçıların lehine yeni-

den düzenlenir...

Kısadan hisse: Şeriatçıların toplumun karşısına dünyasal bir kurtuluş projesi ile çıkmaları, hem Allah'ı hem de müslüman insanları istismar eden, dinsel anlamda "kafirlik" ile özdeş müşriklik olan bir samimiyetsizliktir. Bu bağlamda asıl sorunlarının din değil doğrudan siyaset ve kimlik sorunu olduğu, dini ise bu amaçlarına araç olarak kullandıkları rahatlıkla söylenebilir. Dolayısıyla niyetleri ne olursa olsun yaptıkları iş, bir yandan dünyasal kurtuluş gereksinimini dinin hegomonyasına alarak çarpıtmak ve bu adaletsiz düzenin kendini yenilemesine destek çıkmak olurken, diğer yandan geleneksel insanın değişme karşısındaki tepkilerini örgütleyerek onun dondurulan kimliğinde kendilerini var etmekten ibarettir.

Refah, Kemalizm ve Makyavelizm

ADNAN EKŞİGİL

Belirli düşünsel yönelimlerle belirli pratikler arasında yagın kabul gören bir takım özdeşlikler vardır. Sözgelimi, materyalizmle bilim arasında yakın bir akrabalık olduğu düşünülür: Bilim adamları –bazıları özel yaşamlarında öyle olmasalar da– hiç değilse kuramsal dünyalarında maddecidirler; hatta maddeci olmak zorundadırlar. Din adamları, mistikler ya da daha çok dinsel düşünceyle beslenenler ise –bir kısmı özel yaşamında ne kadar maddeci, hatta "küt maddeci" olursa olsun– temelde idealisttirler. Materyalizm bilime, idealizm dine yataklık eder.

Farklı bir düzlemde, sanırım materyalizmle "makyavelizm" arasında da sıkı bir bağ görmek yaygın bir alışkanlıktır. Makyavelizm, bilimin tersine, gerçekliği bulma değil, gizleme sanatıdır. Ama gerçekliği gizlemeyi becerebilmek için, önce onu görmek, tartıp ölçebilmek gerekir. Bu da biraz bilim, epey de bir materyalizm ister. İşte bu bakımdan makyavelistlerin herşeyden önce acımasız maddeciler olduğu düşünülür. Acımasızdırlar, çünkü yalnız bilimi değil, dini de "gizli emellerine âlet etmek"ten geri kal-

mazlar. Hem tam da, bizzat dinin hizmetinde oldukları zaman. Makyavelizm, dinin, etik ideallerin, ahlâki kaygıların gölgesinde solar, gerçekliğin yalın çıplaklığında yeşerir. Makyavelizmin baş metni olan **Hükümdar**'ın 16. Yüzyıl'ın başlarında ilk kez yayınlandığı zaman "şeytanın kitabı" diye nitelenivemesi boşuna değil.

Anımsanacağı gibi, Makyavel bu küçük kitabı İtalya'nın o dönemdeki "miskin" prenslerine akıl vermek için yazmıştı. İstediği, İtalya'da güçlü ve sürekli iktidarlar görmekti. Makyavel, İtalyan prenslerini kışkırtmak için Osmanlı padişahlarını politik tilkilikte örnek olarak göstermekten bile geri durmamıştı. Ama tarihin o kıvrak cilvelerinden biri burada da "tecelli" etti: Floransalı İtalyan'ın öğütlerini harfiyen yerine getirmek, hatta dile getirmediği bir o kadar fazlasını da tereddütsüz uygulamak, çok sonraları İngiliz emperyalizmine nasip oldu ilkin. 19. Yüzyıl'da kapitalizm,bilim ve yenilik harikası daha pek çok icatla donanan İngiliz makyavelizminin ağına düşen en büyük lokmalardan biri de, bir zamanlar bizzat makyavelizme neredeyse örnek gösterilen Osmanlı hükümdarlığının kendisi oldu. İngilizler, önce Osmanlı'nın dilini kodladılar, araçsallaştırdılar. Sonra, görüntüyü öz, özü görüntü, biçimi içerik, içeriği biçim olarak sundular Osmanlı'ya. Osmanlı'nın anlam ve simge sistemlerine pek dokunmadan, "selâmınaleyküm"e "aleykümselâm" diyerek. Böylece "malı götürme"leri hiç de zor olmadı. Gerçi götürdükleri malın miktarı Hindistan ve Amerika ganimetlerinin yanında çok sınırlıydı, ama yöntemlerinin yeterince evrensel olduğu söylenebilir.

İngiliz veya daha genel olarak Avrupa makyavelizmi düşmanın bağrında kendi emsallerini yaratmakta gecikmedi. Yenilgileri ilk, en ham ve en acı şekilde tadan askerler olduğu için, Osmanlı'nın son döneminde makyavelizm önce onlar arasında filizlendi. Ve bu filizler çabuk büyüdü. Nitekim Mustafa Kemal'in T.C.'nin temellerini kurarken gerek Avrupa ülkelerine gerekse Sovyet Rusya'ya karşı sergilediği parlak makyavelizm örnekleri vardır. Bunlar, Osmanlı'nın son döneminde adı makyavelizm sözcüğüyle birlikte anılabilecek tek Osmanlı hükümdarı olan II. Abdülhamid'in bazen "şark kurnazlığı"na varan tilkiliklerini aratmaz ("Devrim Tarihi"nin karanlıkta kalan bazı sayfaları açıldıkça belki Mustafa Kemal'in becerilerine daha çok vakıf olacağız). Fakat Mustafa Kemal'in asıl ulusal planda, dinci ya da "gerici" denen kesime karşı, kısacası "irtica"ya karşı sıkı bir makyavelizm uyguladığını biliyoruz. Kuşkusuz, daha 31 Mart hadisesinin gerilerinden itibaren Mustafa Kemal'in irticaya karşı o olumsuz –pozitivist, aydınlanmacı, batıcı ve askercil– tavrı kalın hatlarıyla bellidir. Mustafa Kemal, bu tavrıyla İngili'zden çok Fransız müstemlekecilerinkine daha yakın bir konumdadır: Osmanlı'nın geleneksel yapısına, diline, gelenek ve göreneğine karşı daha mücadeleci ve müdahalecidir. Ama savaşın galibi iyice belli olana kadar, yani kritik gol atılıncaya kadar, Jakoben kartını cebinden çıkarmamıştır. Mustafa Kemal'in Kurtuluş Savaşı'nın

başlangıcından hilâfet ve saltanatın ilgasının ilânına kadar, kendi ülkülerini kendine saklamakta ve bazı dincilere hoş görünmekte, selâmınaleyküme aleykümselâm demekte, kafasını koparmayı o an için sakıncalı gördüğü için veya düpedüz koparamadığı için bazı ayılara dayı demekte nasıl başarılı olduğu iyi bilinir. Makyavel, **Hükümdar**'ın bir yerinde şöyle buyurur: *"Yalnızca arslanlar gibi hareket edenler ahmaktır... En kazançlı çıkan, tilkiyi en iyi taklit edebilendir... Kişi yerine göre rengini gizlemeyi, yerine göre de istediği renge girmeyi ve her şeyden önce yalan söylemeyi ve kandırmayı iyi bilmeli. İnsanlar o kadar basit, sudan ve rastlantısal yaratıklar ki, aralarında daima kandıracak birileri bulunur."* (**The Prince**, s. 99-100, Penguin). Mustafa Kemal'in bunları bulmakta pek güçlük çekmediği açık. Bazı dincilerin (onlara şimdilerde Kürtleri de ilave edebiliriz), kendilerini kandırdığını hatırladıkça öfkelenip öfkelenip Mustafa Kemal'i hâlâ "kör deccal" namıyla şeytanlık mertebesine yükseltmeleri anlaşılır bir durum.

Mustafa Kemal'in makyavelizmi, yukarıda işaret ettiğimiz kavram akrabalığını doğrular görünüyor. Mustafa Kemal oyunu iyi oynadı ve kazandı. İyi de, oyunu iyi oynamasının nedeni ne? Yetenek, evet; ama bunun dışında? Bunun dışında şu: Mustafa Kemal, Aydınlanma'nın, pozitivizmin, çağdaş bilimin değerlerine dayanarak mücadeleye girdi. Oysa karşısındaki güçler, tarihin karanlık dehlizlerinde kaybolmuş, hurâfelerle afyonlanmış, yorgun, perişan bir kitleden ibaretti. O kadar yorgun, o kadar perişandı ki bu kitle, eli yüzü düzgün bir savaş senaryosu yazmak şöyle dursun, tumturaklı bir yalan uydurmaya bile mecali yoktu. Bunlara karşı zafer "mukadder"di. Kemal'i zafere taşıyan, belirli sınıfların, zümrelerin ve konjonktürlerin ötesinde, düşünsel planda, maddeciliğiydi.

Materyalizmle makyavelizm arasında varsayılan bu yakınlığın, hatta neredeyse bir özdeşlik olarak algıanan bu ilişkinin doğruluğu kuşkusuz çok tartışılabilir (tabii belirli tarihsel bağlamlarda özgülleştirilmesi kaydıyla). Fakat biz bu noktada herhangi bir tartışmaya girmeden, sözkonusu özdeşliğin doğru olduğunu kabul edelim. Bu durumda, bir muamma ile karşı karşıya gelmemiz işten değildir. Çünkü son yıllarda gerek küresel, gerek yerel düzeydeki siyasi gelişmelere baktığımızda, Aydınlanmacı ve Batıcı görünümdeki bazı güçlerle, dinci –İslâmcı– kesimler arasında âdeta bir rol değişimine tanık oluyoruz. Hani biraz daha gayret etseler, İslâmcılar neredeyse hızlı makyavelistlere, Aydınlanmacılar ise bu "yeni makyavelistler"in istedikleri alana sürükleyip kolayca manipüle ettiği "yeni dinciler"e dönüşecekler... Hem de eski dincilerin gerisinde, bir nevi "putperestler" olarak...

Global gelişmeleri bir kenara bırakalım. Bu değişimin güçlü belirtileri Türkiye'deki son yerel seçim sürecinde gözden kaçacak gibi değildir. İyice farkedildi ki, bugün Refah Partisi'nin çatısı altında toplanan İslâmcılar, Mustafa Kemal'in karşısında hüsrana uğrayan "mürteciler"e pek benzeme-

dikleri gibi, bugün kendine Kemalist diyen ya da "Ata'nın izinde" yürüdüğünü söyleyen kesim, Kemal'in kararlılığına, ataklığına ve esnekliğine hayli yabancı düşen bir görüntü içinde.Bir kere, günümüzün İslâmcıları seleflerinden çok daha bilgili ve çevrelerindeki gelişmelerden haberdar. Dünyaya ve özellikle çağdaş yaşamın nimetlerine çok daha açık. O kadar ki,bazıları birer "teknoloji Rambosu" sayılabilir. Nilüfer Göle'nin 80'li yıllarda daha çok ANAP'ı kastederek saptadığı o mühendislik kültürü, Refah için de aynen geçerli. Buna karşılık Kemalistler, geçen uzun zaman boyunca, kendi öncü konumlarını koruyabilmelerini sağlayacak düşünsel araçlarla kendilerini donatabilmiş, yenileyebilmiş değiller. Bunda, kendilerine ait olduğunu düşündükleri rejimin kucağında yetmiş yıl boyunca yan gelip yatmanın verdiği rehavetin de bir rolü olsa gerek. Hani "cehalet öğrenilir" diye bir söz vardır: Kemalistlerin de bütün rehavetleri içinde gösterdikleri tek çaba, bu işi yapmakla sınırlı kalmışa benziyor. Sindire sindire öğrendikleri cehaletlerini, "Ata yadigârı" Aydınlanmacı görüşleri dahi artık saklayamaz olmuş. Seçimin arifesinde, panellerde, açık oturumlarda, gazete köşelerinde giriştikleri tartışmalarda Kemalistlerin İslâmcılar karşısında sergilediği hazırsızlık, hazımsızlık ve şaşırtıcı kalabalık, bu gerçeğin bariz bir kanıtıydı.

İslâmcıların bugün çok farklı bir noktada durduklarının bir başka –ve kuşkusuz en önemli–göstergesi de, kendi kadınlarını işe koşmakta hiç tereddüt etmemeleridir. İslâmcı kadınların Refah Partisi'nin başarısında oynadıkları rol, tek bir sözcükle, gözkamaştırıcı. Örgütlülük, dayanışma ve girişkenlikte de halihazırda "Atatürkçü kadınlar"ın hayli ilerisinde oldukları konusunda hemen herkes hemfikir. Can Yücel'in "kara kuvvetleri" ile birlikte Türkiye siyasetinin iki temel güç odağından biri olarak saydığı "karı kuvvetleri"ni, bundan böyle önce Refah'ın saflarında aramak lâzım.

Kısacası, köprünün altından hayli su akmışa benziyor. Sanki yeşil bayraklı bir Bolşevik Partisi ile karşı karşıyayız. Yalnız iman gücüyle değil, disipliniyle, hitabetiyle ve savaş stratejisi ile de iktidara talip ve devralmaya hazır bir parti. Karşısında ise, solun ve sağın, faşistlerin, liberallerin, sosyal demokratların ve sosyalistlerin kırık parçalarından oluşan hüzünlü bir tablo. Roller değişiyor mu gerçekten? Makyavelizm sırası İslâmcılarda mı? Tarih yeni bir cilve mi yapacak?

Doğrusu, bu soru işaretlerini bir yığın olumsuz yanıtla karşılamak pek de güç değildir. İslâmcılığın ve Refah'ın Türkiye'de önünün o kadar açık olmadığını göstermek için epey şey söylenebilir, söylenmektedir de. Bu yönde geliştirilen ve geliştirilebilecek olan argümanların ilk akla gelenlerini biz de bu noktada biraz durup, kısaca sıralayalım.

Herhalde vurgulanacak ilk husus, Refah Partisi'nin ve şimdilik büyük ölçe onun kimliğinde ifadesini bulan Türkiye'deki İslâmcılığın son dönemde tırmanan başarı grafiğinin, kalıcı ve sürekli olma özellikleri taşımadığıdır. Bunun nedenlerine girmeden önce, siyasal bir başarının iki ana

bileşenini anımsamakta yarar var: Siyasette başarıya ya kendi kişiliğinin, karizmasının ve programının yalın gücüne dayanarak, ya da hasmının hata ve zaaflarından yararlanarak ulaşılır. Başarıda kendi öz gücünün payı ne kadar yüksekse, o başarı o kadar kalıcı olur.

Refah Partisi'nin başarısının kalıcı olmamasının nedeni, bu başarıyı meydana getiren faktörlerin Refah'ın içinden değil, dışarıdan bir yerlerden kaynaklanıyor olması. Bu faktörleri artık ufalayıp haplaştıracak ve belki de üç büyük K harfi ile rumuzladırabilecek kadar iyi biliyoruz: Kadın faktörü-Kondu faktörü-Kürt faktörü. Bunların hepsinin Kemalist rejimin veya T.C.'nin Refah'a sunduğu –ama doğrudan, ama dolaylı– hediyeler olduğu ortada.

T.C.'nin ve T.C. ile bütünleşen bazı Kemalistlerin hasımlarına böyle kullanışlı hediyeler dağıtmaktaki cömertliklerini anlamak için, öyle derinlere gitmeye, sözkonusu faktörleri uzun uzadıya irdelemeye gerek yok. Refah'ın son seçimdeki zaferinde hatırı sayılır bir yer tutan "Müslümanların ezilmişliği ve mağduriyeti" imgesini açıklayan tekil bir örnek, bunun için yeter de artar bile: Nüfusunun ezici bir çoğunluğunun (en azından "nominal" olarak) Müslüman olduğu, tüm İslâm ülkeleri içinde mahalle başına düşen cami sayısının doruğa ulaştığı ve bütün camilerinde her türlü ulviyet duygusunu anında defedecek cazgırlıkta okunsa da yerden göğe yankılanan ezanların hiçbir zaman kesintiye uğramadığı, neredeyse birer "ghetto" haline gelmiş birkaç adacık dışında tüm şehirlerinde, semtlerinde, kurumlarında ve örgütlerinde hacılarının, hocalarının ve bacılarının saygıda kusur görmediği günümüz Türkiye'sinde, bir yığın İslâmcının kalkıp "T.C. bizi eziyor; Kemalistler bize eziyet ediyor" naralarıyla 1930'lardan kalma ağıtlar yakabimesi, yakın zamanların en acıklı komedilerinden biridir herhalde. İslâmcıların, en hafif deyimiyle, edepsizlik ve demagojilerine diyecek yok. Fakat türban ve benzeri konularda sergiledikleri tavırlarla, Kemalistlerin de bu komedinin sahnelenmesindeki sorumlulukları azımsanamaz. Böyle bir oyuna en dolaylı şekilde, en ufak bir fırsat vermek bile, gene en hafif deyimiyle, çaresiz bir akıl durgunluğu, biçare bir aymazlık olmalı. En genel anlamda, Kemalistlerin İslâmcılara sunduğu en şahane hediyenin de bu aymazlık olduğu muhakkak.

Kuşkusuz, Refah Partisi'nin başarısı yalnız Kemalistlerin hatalarından –ya da daha olgusal düzeyde, hasımlarının aritmetik olarak bölünmüşlüğünden– kaynaklanmıyor. Refah'ın kendi konumundan aldığı bir gücü de var. Buna bazen, kısaca "iman gücü" diyoruz. Refah, en uç sınırda, varoluşsal düzeyde, insanların "cemaat olma" yahut "Tanrı ile bütünleşme" gibi duygularına çok iyi tercümanlık ediyor olabilir. Kadın-Kondu-Kürt türü sosyolojik faktörlere hiçbir zaman indirgenmesi veya onlardan çıkarsanması mümkün olmayan ve hiçbir zaman varoluşsal önemi gözardı edilemeyecek duygular bunlar. Ama tam da öyle oldukları için, siyasal bir başarıdaki paylarını güvenilir şekilde tayin etmenin imkânı yok. Çünkü

ölçüye-tartıya vurulur tarafları yok. Böyle şeylerin tayini, insanın nerede durduğuna bağlı. Refahlılara bakılırsa, son tahlilde ne kadının, ne kondunun ne de Kürdün bir anlamı var. Onlar, bütün başarılarının kaynağında iman gücünün bulunduğu inancındalar. Ama bunun gerçekliği doğru yansıttığını söylemek hayli güç bizim için. Mutlaka bir saptama yapmamız gerekiyorsa, Refah'ın başarısında ibadetten çok ticaretin yer tuttuğunu söylememiz herhalde daha kolay. Çirkinlik ve oransızlıklarıyla malûl yeniyetme camilerdeki dükkan bölümlerinin gitgide genişleyen, şişen hacimleri, bunun mekânsal plandaki simgesel bir göstergesi sayılabilir. Yakın gelecekte daha çarpıcı bir göstergenin de, dükkan bölümleri birden fazla sayıda kattan oluşan "apartman-camiler" veya "gökdelen-camiler" olması pek muhtemel!

Öte yandan, Refah'ın kendi bağrından çıkan bir başka öz gücü var ki, onu simgelere başvurmadan, mantık planında ölçüp tartmak, tartışmak ve dolayısıyla da Refah'ın başarısındaki payını tayin etmek çok daha olanaklı. Bu güç, doğallıkla, Refah Partisi'nin kamuoyuna resmen ilan ettiği ekonomik ve sosyal programının ta kendisi. "Adil Düzen" terimiyle anılan bu program, ufuksuzluktan bunalmış birçok seçmenin gözünü doyurmuş ve onları Refah'ın saflarına çekmiş olabilir. Ama uzun vadede bu partiye yarar sağlamak şöyle dursun, epey zarar getireceği ortadadır. Vadeyi o kadar uzatmaya da gerek yok aslında. Daha şimdiden olduça hırpalanmış durumdadır bu program. Başta faiz çıbanı olmak üzere, içinde yer alan gerçekleşmesi olanaksız vaadler ve türlü tutarsızlıklar, şiddetli eleştiri ateşi altındadır. Bu nedenle de, daha şimdiden Refah Partisi bu programı kendi elleriyle budamanın yollarını aramaktadır. Geçenlerde üst düzey bir parti yetkilisinin, faizle igili olarak eski konumlarında direndikleri takdirde beşyüzbin oy kaybedeceklerini itiraf etmesi, bu arayışın bir belirtisi sayılabilir.

Asla ihmal edilemeyecek uluslararası plana gelince: Genellikle sanıldığının aksine, bu planda yel Refah'tan yana esmiyor. Cezayir gibi ülkelerde İslâmcıların iktidara gelmesi beklenirken, İran, Suudi Arabistan gibi diğer ülkelerde İslâmcı iktidarlar hızla eskimekte. Afganistan gibi ülkelerde ise, İslâmcılık kabile savaşlarının basit bir aracı haline çoktan dönüşmüş durumda. İran-Irak, Körfez, Kürt ve son olarak Yemen savaşlarında yeterince görüldüğü gibi, en çok sayıda Müslümanı da gene Müslümanlar öldürmekte. Diğer taraftan, komünizme karşı artık bir koz olmaktan çıkmış İslâmcı güçlere bir zamanlar Batı tarafından açılmış bulunan krediler kısılmakta, yer yer tamamen kesilmekte. Bu kredilerin yerini de, tam da bu nedenle yalnızlaşan ve tedirginleşen İslâmcı bölge ülkelerinin açtıkları krediler almakta. Suudi Arabistan'ın Refah'a akıttığı iddia edilen "krediler" gibi örneğin. Kuşkusuz, olayların hepsi aynı yönde gelişmiyor. Fransız araştırmacı Olivier Roy'nın ayrıntılı gözlemlerle birlikte sıkı değerlendirmeler içeren ve yakınlarda **Siyasal İslâmın İflası** adıyla Türkçeye çev-

rilen kitabında dediği gibi: Global açıdan bakıldığı zaman İslâmcılık, yahut siyasal İslâm, yüzeyde halen yayılmakla beraber, artık daha fazla kök salamamakta. Siyasal ifadesinin belki daha doruğuna bile ulaşamamışken, sosyal ve ekonomik alanlarda zorlanma, çözülme hatta iflas sinyalleri vemete. Çok çeşitli karşı-eğilimleri ve karmaşık mekanizmaları bünyesinde barındıran bu gelişmenin Türkiye'de algılanması, modanın, sinemanın, müziğin, muzun, arabanın ve daha bir sürü tatlı ve çekici şeyin ülkeye girmesi kadar hızlı olmayabilir, ama herhalde çok da gecikmez; eli kulağındadır.

Bütün bunlar, Refah'ın iktidarın eşiğinde olmadığına ve olası bir iktidarının da bu koşullarda kalıcı olamayacağına işaret eden hayli güçlü gözlemler. Bunlara elbette daha da özgül ve güçlü olan başkaları eklenebilir. Fakat bütün bu saptamalar yukarıda sorduğumuz soruya olumsuz yanıt vermemiz için gerçekten yeterli mi acaba? Gerçekten de, makyavelizm sırasının Kemalistlerden Refah'a veya İslâmcılara geçmediğini savunabilir miyiz? Sanırım bu o kadar kolay değil. Çünkü yukarıda saydığımız gözlemlerdeki tüm hususlara kaşın, Türkiye'deki İslâmcılar bugün Kemalistlere kaşı canalıcı bir üstünlüğe sahip: Politik strateji belirlemede, İslâmcıların gizleyebildikleri ve gizleyebilecekleri epey şeyi var; buna karşılık Kemalistleri hiçbir şeyi yok –her şeyleri otada. "Refah sendromu" denen olay da, özünde bu olmalı kanımca. Kemalistlerin en büyük sorunu, İslâmcıları nereye koyacaklarını bilememek, onları yeterince tanımamak ve dolayısıyla da anlayamamak. Oysa İslâmcılar, Kemalistlerin "ciğerini okur" durumda.

Demokrasilerde açıklık elbette bir erdemdir. Ama bizim bir demokraside yaşadığımız hayli tartışmalı. Üstelik açıklığın nedeneri de çok önemli. Açıklığa ve saydamlığa, bilinçli bir tercih sonucu ulaşılıyorsa ne âlâ; ama olayların sürüklemesi veya şoku sonucu varılıyorsa çok tatsız. Kemalistlerin durumunun tasızlığı da burada: Eğer "her şeyleri ortada" ise, bunun görünürde tek bir nedeni var; o da panik! "Panik" deyip geçmemeli; iyi bir panikle, bir bardak suda boğulunabilir.

Kemalistlerdeki paniğin başlıca göstergesi, kendi aralarında yaşadıkları ve toplumu da yaşatmak istedikleri sefeberlik havası. "Kara tehlike" karşısında tüm toplumun manen ve maddeten silahlanmasını istiyorlar. Dahası, neredeyse derhal hücuma geçmesini de. Seçimlerin hemen akabinde, daha mühürlerin mürekkebi bile kurumadan, aba altından gösterdiler değneği. Örneğin o andan beri, Refahlı belediyelerin tepesinde demoklesin kılıcı gibi sallanmasını sağlamak üzere, mahalli idarelerin yetkilerini sınırlayan, sözgelimi içişleri bakanına belediye başkanlarını görevden alma yetkisi veren türden yasaları "yetkililere" hatırlatmakla meşguller. Aynı zamanda, seçim sonuçlarını demokrasi adına iyimserlikle ya da en azından serinkanlılıkla hazmetmeye çalışan ve hazmedilmesi gerektiğini savunanlara karşı şöyle kükremekten de geri kalmıyor Kemalistler: "İşler sizin bil-

diğiniz gibi değil! Refahlılar demokrat olamaz. Olmadıklarını da bazen söylüyorlar zaten. Söylemedikleri zaman da yalancıdırlar. Siz demokrasi diye mırıldanırken, onlar malı götürecekler. Onlar bizi yutmadan, biz onları yutmak zorundayız. Uyanın artık, bu gafletten kurtulun!" Burada tuhaf olan, Kemalistlerin "kara tehlike" karşısında böyle arslanlaşırken, makyavelistçe davrandıklarına inanmaları. Oysa tam da "kara tehlike"nin öngördüğü türden bulanık sularda, makyavelizm arslanlığı değil tilkiliği gerektiriyor.

Diğer taraftan, Kemalistlerin eski huyları da depreşmek üzere. O huyları malûm: Ordu kartını oynamak! Kemalistler bu kartı ellerinin içinde evirip çeviriyorlar. Bazıları hararetle reddetse bile, sırası geldiğinde aniden açacaklarmış gibi yampiri bir halleri var. Ama şimdilik sadece göz kırpıyorlar orduya. Bedri Baykam'ın yakınlarda yaptığı gibi, resim sergisi açılışlarına genelkurmay başkanını çağırarak, örneğin... Doğrusu, Kemalistlerin ordu kartını oynamaları fikri bile bugün hayli ironik bir durum arzediyor. O ordu ki, bizzat kendisi doğuda Kürtlere karşı "Refah kartı"nı oynamakta. Türkiye'nin batı ile doğusunun birbirinden adamakıllı koptuğuna ne kadar da acı bir işaret!

Kuşkusuz, "kara tehlike" şaka değil. Sivas olayları bu tehlikenin nerelere varabileceğini bir kez daha gösterdi. Tehlikeden tedirgin olanlar da yalnız Kemalistler değil elbette. Önümüzdeki dönemde dinsel kaynaklı azgınlık ve taşkınlıkların, ya da eskilerin deyimiyle "yobazlığın" yeni örnekleriyle karşılaşılacağı kesin. Bunlara karşı her kesimden insanların örgütlenip direnmesi gerekeceği ortada. Ama bu direnişin adı artık Kemalizm olmamalı. Kemalizmin böyle bir direnişe zarardan gayrı verebileceği hiçbir şey yok. Ne alışkanlıklarıyla, ne refleksleriyle, ne de makyavelizmiyle.

Feminizmin on yılı

GÜLNUR SAVRAN / NESRİN TURA

Bugün Türkiye'de feminizmin onuncu yılından söz ederken, tarihimizi, kendisini feminist olarak tanımlayan ilk özerk çevre olan Kadın Çevresi'nin kuruluşuyla (Mart 1984) başlatmış oluyoruz. Bunun öncesinde, sonradan Kadın Çevresi'ni kuracak olan kadınların bilinç yükseltme grupları oluşturdukları, ev toplantıları yaptıkları, çeviriler yapıp yazılar, mektuplar yazdıkları, **Somut** dergisinde kadınlar için bir sayfa hazırladıkları, feminizm üzerine tartışmalarla dolu üç yıllık bir mayalanma dönemi var. Feminizmin, **Somut** sayfasında bir **ideoloji** olarak ortaya çıktığını ve Kadın Çevresi ile özerklik ve bir tür kurumsallık kazandığını söyleyebiliriz. Kadın Çevresi'nden Dayağa Karşı Dayanışma Kampanyası'na, yani feminizmin bir **hareket** olarak ortaya çıkışına dek yine, yoğun tartışmalarla, yayın çalışmalarıyla, kopuşlar ve yeniden bir araya gelişlerle dolu üç yıllık bir dönem var. Bu dönemin en belirgin eylemi ise, Türkiye'nin imzalamış olduğu Birleşmiş Milletler Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi'nin uygulanması için gerekli yasal değişikliklerin yapılmasını talep eden bir metin için yaklaşık dört bin kadından imza toplanması. Bu girişim Türkiye'de feminist ideolojinin ilk kez belirli bir meşruluk kazanmasını sağlıyor. Bu imza kampanyasının hemen ardından,

1987 yılının başında, uzunca bir süre farklı feminist gruplara ve tek tek feminist kadınlara mekân oluşturacak olan Ayrımcılığa Karşı Kadın Derneği'nin kuruluşu, hareket öncesi dönemin bir başka önemli basamağı.

Kısacası, 84-87 arası üç yıllık dönemi, hem feminizmin ideolojik bir birikim oluşturduğu hem de feministlerin içten içe bir hareketliliğin tohumlarını atmaya başladıkları bir dönem olarak tanımlamak mümkün. 87'deki Dayağa Karşı Dayanışma yürüyüşüyle birlikte ise, feministlerin ard arda düzenledikleri çarpıcı kampanyalar ve eylemlerle basının gündeminde ön sıraları tuttukları bir hareketlilik dönemi başlamış oldu. Bu dönemde, feministler olarak sesimizi kendi dışımızdaki kadınlara da duyurduk, çoğaldık. Toplumda, burjuva basınında ve, pek de zahmetsiz ve barışçıl bir biçimde olmasa bile, sol çevrelerde ve sol basında belirli bir meşruluk kazandık. Son dönemde eski parlaklığını yitirse de feminist hareket üç yılı aşkın bir "altın çağ" yaşadı. Bu yükseliş sırasında cürmümüzden fazla yer yaktığımızı hep düşünmüştük ama, bunun ardından gelen suskunluk dönemi de doğrusu cürmümüzün çok altına düştü.

Bir süredir, feministlere ne olduğu tartışılıyor; içimizde de, dışımızda da. Dağıldık, çözüldük mü? Feminizm kurumsallaştı mı, radikalliğini mi yitirdi, massedildi mi? Bu yazıda, feminizmin on yılda neyi başarıp neyi başaramadığını, nerede tıkandığını ve bu tıkanıklığın aşılması, feminizmin gelişmesi olasılıklarını, kurumsallaşma tartışmasını eksen alarak biraz deşmeye çalışacağız.

Hareketli yıllar

1987'den bu yana yapılan feminist kampanya ve eylemlerin önemi, bunların cinsiyetçiliği bütünsel bir sistem olarak karşılarına almalarıydı. Kampanyaların özgül hedefleri ne olursa olsun (örneğin dayak, cinsel taciz), her durumda bu somut hedef bir bütünün parçası olarak tahlil ediliyor ve sloganlar bu çerçeve içinde oluşuyordu. Erkek dayağını, diyelim Türkiye toplumunda yaygın olduğu ileri sürülen genel bir şiddet olgusundan ayırarak ele almanın da, işyerinde ya da sokaktaki cinsel tacizi ailede, yakın ilişkiler içinde süregiden cinsel tacizle bağlantısı içinde ele almanın da anlamı aynıydı: Yaş, eğitim, meslek, dil, din, etnik grup, ulus, ırk, sınıf vb. bakımlarından çok önemli farklılıklara sahip olmalarına rağmen, kadınların erkekler tarafından **sistematik** bir biçimde ezilen bir **toplumsal grup** oluşturduklarının vurgulanması. Öte yandan, cinsel tacize karşı kampanya sırasında gündeme gelen ve yalnızca muhafazakâr çevrelerin değil, bazı "ilerici" çevrelerin de tepkisini çeken meyhane baskınları, kadınların belirli alanlardan dışlanmalarının nasıl cinsiyetçi sistemin bir parçasını oluşturduğunu çarpıcı bir biçimde teşhir etmeye yönelikti. Cinsel taciz tehdidi altındaki kadınların otobüslerden, sokaklardan dışlanması, yalnızca erkeklere ait alanların varlığı, kadınları toplumsal yaşamın dışın-

da bırakıp evlere kapatan cinsiyetçi sistemin farklı görünümleriydi; kampanya her eylemiyle bu bağlantıyı ortaya koymayı amaçlıyordu. Bunların dışında, fahişelere tecavüz eden erkekler için öngörülen ceza indirimine feministlerin karşı çıkışı, yine basit bir insan hakları ve eşitlik savunusunun ötesine geçen bir siyasal hat üzerindeydi: Hedef burada da, kadınları iffetli/iffetsiz diye bölen, iffetli olanları eve kapatabilmek için iffetsiz olanlar üzerindeki şiddeti meşrulaştıran cinsiyetçi sistemin, kadınları bölen bu iki yüzünün teşhir edilmesiydi.

Hedef aldığı somut olayları cinsiyetçi sistemin tekil görünümleri olarak kavrayan bu politik yaklaşımın belki de en önemli uzantısına gelince: Sözünü ettiğimiz eylemler, kadınları içinde bulundukları bölünmüşlükten çıkarıp, onları politik alana **toplumsal bir özne** olarak çıkarıyordu. Başka bir deyişle, kadınların kendi aralarındaki çeşitli farklılıkların ötesindeki **birliğini** ortaya koyuyordu. Belki dayağa karşı dayanışma kampanyasına katılmış olan her bir kadın dayak yememişti ama, erkek egemenliği dayağı bir yaptırım olarak mümkün kıldığı için dayak tehdidi bütün kadınlar için geçerliydi; bütün kadınların emeklerinin, bedenlerinin ve kimliklerinin denetlenebilmesinin bir aracı olarak işlev görüyordu. Belki her bir kadın işyerinde cinsel tacize uğramamıştı ama, birçok kadının cinsel tacize uğraması ve cinsel taciz tehdidinin kendisi bütün kadınların belirli alanların dışında tutulmasını mümkün kıldığı için cinsel tacize karşı ortak bir isyan gündeme geliyordu. Kısacası, feminist eylem ve kampanya süreçleri, **kadınların birliğinin somutlaştığı**, kadın **dayanışmasının** salt bir dilek olmaktan öte bir **nesnelliğe kavuştuğu** süreçlerdi.

1989 yazında, 1 Ağustos Genelgesi'ni protesto için yapılan Siyah Eylem'in anlamı ise oldukça farklıydı. Bu eylem kadın kurtuluş hareketi içinde yer alan bazı kadınların, feminizmin özgül gündemi dışında kalan, kadın olmaktan kaynaklanmayan bir baskıya tepkileriydi. Dolayısıyla da, politik anlamı ne cinsiyetçi sistemin bütünselliği içinde hedef alınmasıydı, ne de kadın dayanışması. Başka bir dayanışma eylemiydi bu. Ayrıca, kimilerinin iddia ettiğinin tersine, eğer "militan"lığın ölçüsü gözaltı sayısı ve süresi değilse, en "militan", devleti en çok karşısına alan eylemimiz de değildi. Feministler, siyah eylem sırasında başvurdukları gösteri ve eylem biçimlerini başka eylemlerinde de uyguladılar (ve zaman zaman karakolda misafirlik etmek zorunda da kaldılar), ama devlet ve polis, o dönemde beklenebileceği gibi, en çok siyah eylemlere tepki gösterdi.

Siyah Eylemi mümkün kılan, o güne kadar feministlerin kendi mücadele alanlarını sözünü ettiğimiz biçimde belirlemiş olmalarıydı. Bu alanda edinilmiş bir kimlik vardı ve bu kimliğin verdiği güvenle bir dayanışma eylemi yapılmıştı.[1] Güçsüz bir hareket biçiminde de olsa bir kadın kurtuluş

(1) Kuşkusuz bu, Siyah Eylem'e katılan bütün kadınların eylemle ilgili görüşlerini yansıtan bir tespit değil. Bu konudaki tartışma için bkz. **Kaktüs** sayı 8, Eylül 1989 ve **Feminist** sayı 7, Mart 1990.

hareketliliğinden söz etmek mümkündü; toplumsal muhalefet yelpazesinde artık böyle bir alan oluşmuştu. Hareket, kendi özgül gündeminin dışında kalan eylemlerin bir çırpıda ortadan kaldıramayacağı bir kimlik edinmişti. Nitekim Cinsel Tacize Karşı Kampanya ve 438. maddeyi protesto eylemleri Siyah Eylem'in ardından geldi.

Neden durakladık?

1990'dan bugüne kadarki döneme baktığımızda, ilk bakışta bir önceki üç yıla göre önemli bir farklılık var. Feministler o zaman olduğu gibi çarpıcı eylemlerle seslerini duyurmuyorlar; 80 sonrasında Türkiye'de çıkan ilk iki feminist dergi olan **Feminist** ve **Kaktüs** yayınlarına son vermiş; feminist kitaplar çıkıyor ama özerk bir feminist kuruluş olan Kadın Çevresi'nden değil, çok çeşitli yayınevlerinden; kadınlar hakkında çok şey yazılıyor, söyleniyor, tartışılıyor, bu tartışmalarda feministler de yer alıyor, ama bir önceki dönemde olduğu gibi feministler artık bir odak oluşturmuyorlar. Sanki feminizm geriliyor...

Türkiye'de feminist hareketin hızını yitirme nedenlerini açıklayabilmek için, hem dünyada ve Türkiye'de yaşanan genel koşullara değinmek, hem de feminist hareketin kendi içindeki bazı sorunları deşmeye başlamak gerekiyor.

Batı'da feminizm, toplumsal güç dengelerinin bir ürünü olarak oluşan "sosyal devlet"in kadınların mücadelesi için kolaylaştırıcı sayılabilecek bazı koşulları sağladığı bir dönemde yükseldi. Sosyal hizmetlerin yaygınlaşması, hem kadınların evişi yükünü bir ölçüde hafifletiyor, hem de bu alanda istihdamlarını sağlıyordu. Sosyal hizmetler alanının önemli bir özelliği de, çalışanların çalışma saatlerini yer yer kendilerine göre belirlemelerini mümkün kılmasıydı. Bir arada ele alındığında bu olanakların kadınlar için önemi anlaşılabilir. Türkiye'de ise feminist hareket bunun tam tersi koşullarda ortaya çıktı.[2] 80 sonrası, Türkiye ekonomisinin dünya ekonomisiyle yeni bir eklemlenme modeline yöneldiği bir dönemdi. 24 Ocak kararlarıyla kesin bir yöneliş haline gelen bu yeni modelin anlamı, iç pazara yönelik üretimden, ihracata yönelik üretime geçilmesi, ağırlığın kamu sektöründen özel sektöre kaydırılması olarak özetlenebilir. Bunun sonucu ise, zaten hiçbir zaman Batı'daki gibi bir "sosyal devlet" olmamış olan Türkiye devletinin, varolan kısmi sosyal güvence ve hizmetleri de geri almaya başlaması oldu. Bu süreç daha da şiddetlenerek devam ediyor. Bunun Türkiye'deki feministler açısından anlamı, çoğu kez her türlü sosyal güvence ve yardımdan yoksun olarak, bazen ev dışında çifte işte

(2) Gerçi bu dönemde, yazılı/görsel basın, reklâm, bankacılık, sigortacılık, turizm vb. sektörlerinde yaşanan patlama çok sayıda kadının istihdamını sağladı. Ama çalışma koşulları açısından bu işlerde çalışan kadınların üzerinde ağır bir baskının olduğu da çok açık. Dolayısıyla, bu alanlarda çalışan kadınlar genellikle feminizme açık olmakla birlikte militanlıktan uzaklar.

çalışmak, öte yandan (varsa) çocukların yükünü de (genellikle tek başına) üstlenerek politika yapmaya çabalamak oldu. Bu koşullar, hem feminist kadınların politik olarak var olma çabaları karşısında ciddi bir engel oluşturuyordu, hem de, feminizmin ilk hedef kitlesinin belli bir eğitim görmüş, kentli, ev dışında çalışan kadınlar olduğu düşünülecek olursa, feminizmin kitleselleşmesinin önüne set çekiyordu.

Öte yandan, son yıllarda bütün dünyada, politik öznelere, kurtuluşçu projelere, radikal dönüşümlere inançsızlığın belirlediği, bölünmüşlüğün, parçalanmışlığın damgaladığı (ve farklılıkların yüceltildiği) bir politik-ideolojik havayı soluyoruz. Türkiye'ye de yansıyan bu hava, bir de 12 Eylül sonrasının depolitizasyon ve yılgınlık ortamıyla birleşince, herhangi bir muhalif akım için solunamaz hale geldi. "Yükselen değerler"in hakim olduğu, hiçbir muhalif sesin güçlü bir biçimde çıkmadığı (hep yakınıp durduğumuz medyanın sol entellektüel işgücünün sırtında yükseldiği) bir ortamda, çoğalmadan, tersine azalarak politika yapmayı sürdürebilmek yalnızca feministlerin değil, babayiğitlerin de pek harcı değildi. Feminizmin 12 Eylül'ü "fırsat bilip" ortaya çıktığı çok söylendi de, 12 Eylül sonrasında feminizmin gelişme olanaklarının nasıl tıkandığını düşünmek kimsenin aklına gelmedi.

Biraz daha "iç meseleler"e gelince: Türkiye'de feminizmin bir hareket olarak varolduğu dönem boyunca, feministler olarak çoğumuzun belki yarı-bilinçli kaygısı aynı şeydi: O zamanların bütün kampanyalarının, bütün eylemlerinin bir çeşit cinsi marşı haline gelen "Kadınlar Vardır" iddiasına bir gerçeklik kazandırabilmek; toplum nezdinde kendine özgü bir sözü ve ağırlığı olan bir toplumsal muhalefet grubu olarak kadınları var edebilmek. Bunun yolu, bir bakıma, başka muhalefet alanlarından ödünç alınmamış, hem biçim hem içerik açısından mümkün olduğunca özgün ve çarpıcı eylemlerden geciyordu. Bunu başardık. Bunun yolu, hem burjuva hem sol basınla kavga dövüş de olsa mutlaka canlı bir ilişkiden geçiyordu. Bunu yapmaya çalıştık. Bunun yolu, kendi yayınlarımızı çıkarmaktan geçiyordu. Sınırlı da olsa, bunu da yaptık. Bu arada, kendi aramızdaki farklılıkları (sosyalist feminizm, radikal feminizm vb.) tanımlamaya da başlamıştık. Yani feminizmin ortak mücadele alanını birlikte belirlemeye ve oluşturmaya çalışırken, ayrılıklarımızı vurgulama çabası da ayrıca bir enerji tüketimine neden oluyordu: Yanlış anlaşılmasın, bütün bunları, en geniş kampanya toplantısında sayıları 50-60'ı aşmamış bir kadın grubu yapıyordu. Geriye dönüp bakınca, bu hiper-aktivizm gerekli miydi diye sorulabilir. Hem evet, hem hayır, ama bu ayrı bir tartışma konusu. Sonuç olarak tarihimiz böyle tezahür etti ve biz, o dönemde harekete yaklaşan çok sayıda kadınla anlamlı ve sürekli bir ilişki kurabilme fırsatını heba etmiş olduk. Bir anlamda, fiziksel olarak bunu başarabilecek durumda değildik. Ama tabii ki mesele bundan ibaret değil.

Bu noktada, feminizmin özel alanın politikası olmasına ilişkin bir güç-

lükten söz etmek mümkün. Herhangi bir politik hareketten farklı olarak, feminizmin sloganlarıyla çektiği kadınlar harekete çok özgül gereksinimlerle geldiler: bir aidiyet, kimlik kazanmanın, örgütlenmenin, eylem yapmanın ötesinde, özel olanı paylaşma, tartışma gereksinimi. Oysa, o sırada hareketin içindeki kadınların bir özel hayatlarının kalıp kalmamış olduğu bile bir tartışma konusu! Ama bu gereksinimi doğrudan karşılamak zaten sözkonusu değilse de, feministler bu kadınlara bir bilinç yükseltme deneyimini aktarmakta, bunu önemseyip gündemlerine almakta da yetersiz kaldılar. Burada çuvaldızı kendimize batırmakla birlikte, Türkiye'deki salt merkeziyetçi örgütlenme anlayışının izlerine de değinmek gerekiyor. Diğer alanlarda olduğu gibi, feminizme gelen kadınların çoğu için de, "önder" konumuna yerleştirilen bir avuç kadından yönlendirilmeyi, örgütlenmeyi beklemek gibi bir anlayış söz konusuydu. Oysa, örneğin bir sosyalist hareket için bir ölçüde geçerli olabilecek bu biçim feminizme hiç denk düşmüyor. Bunu kabaca şöyle ifade etmek mümkün: Sosyalist olmak için işçi olmak gerekmiyor ama feminist olmak için kadın olmak gerekiyor. Feminizm daha az dolayımlı bir politik kimlik ve, bir misyonun taşıyıcısı olmaktansa, kendi alanında kendisi için politika yapma anlayışına çok daha yakın. Dolayısıyla feministlerin, farklı kesimlerden, farklı sorunlara sahip kadınların sözcülüğünü yapmayı, onları örgütlemeyi reddetmeleri bilinçli bir tercih. Tabii bu, kadınların farklılıklarınının ötesindeki birliği vurgulayıp bunun genel politikasını yapmayı ve dayanışmayı dışlayan bir şey değil.

Bir süreklilik ve kitlesellik sağlayamamış olmanın önemli bir "iç" nedenine daha değinmek gerekiyor. Feminizm Türkiye'de sol dışında ortaya çıkan ilk radikal muhalefet akımı. Bir bakıma (sosyolojik açıdan) solun içinden, solla kavga ederek, solun örgütlenme biçimlerini reddederek, eleştirerek ortaya çıktı. Ne var ki, özgül bir alanda politika yapan bir toplumsal muhalefet hareketinin birikiminden, örgütlenme geleneklerinden, hatta çoğu durumda bunların bilgisinden bile yoksundu. Feministlerin iç ilişkilerinde hiyerarşiyi, merkeziyetçiliği, iktidarı ve egemenliği yeniden üretmek konusundaki haklı korku, bir kompleks düzeyinde yaşandı. Bu kompleks, her türlü yapıyı, işbölümünü, sorumluluğu, sürekliliği reddetme noktasına varınca, feminist hareketin ters bir noktaya savrulup "yapısızlığın despotluğu"na, her türlü kişisel inisyatifi, yaratıcılığı hatta üretkenliği ve çalışmayı sınırlayan muğlak bir "kolektif irade"ye teslim olduğunu söylemek yanlış olmaz. Tabii bu noktada, düşmanca bir çevreyle sarılı olarak ortaya çıkıp bazı şeyleri ilk kez söylüyor olmanın basıncını da unutmamak gerek. Özellikle de solun yarı düşmanca, yarı alaycı, yarı kapsamaya yönelik tavrı karşısında tamamen farklı, tamamen bağımsız, özgül bir alan oluşturabilme kaygısını.

Sonuç olarak, Türkiye'de feministler oldukça zor koşullarda, feminizmin ideolojisini, özgül mücadele alanını tanımlamayı ve meşru kılmayı

başardılar. Ama yapısızlık; koordinasyona, iletişime, deney aktarmaya, süreklilik oluşturmaya, çoğalmaya elverişli ilişki biçimlerinin kurulmamış olması, dün olduğu gibi bugün de gündemimizdeki en yakıcı sorunlardan biri.

Kurumsallaşma

Daha önce de belirttiğimiz gibi, feminizm artık çarpıcı eylemlerle ortaya çıkmıyor, dolayısıyla da geriler gibi görünüyor. Ne var ki, bu görünüşün gerisine geçtiğimizde başka şeyler de görmek mümkün. Çeşitli üniversitelerde feminist kadınlar gruplar oluşturuyorlar, tartışıyor, bültenler/dergiler[3] çıkarıyorlar. Ankara'da feminist kadınların kurduğu geçici/sürekli platformlar var; **Mavi Çorap** dergisinin ikinci sayısı çıktı. İstanbul'da Mor Çatı Kadın Sığınağı Vakfı ve Kadın Eserleri Kütüphanesi etkinliklerini sürdürüyor ve feministler için ortak mekânlar olmaya devam ediyor. Bir takım üniversitelerde "Kadın Araştırmaları" dersleri/programları başlıyor. 8 Mart'lar yaygın bir biçimde ve eskisinden farklı olarak, pek çok alanda feminist bir içerikle kutlanıyor. Öyleyse, gerileme bir yana, belki de, belli bir odağın dışına taşan bir yaygınlaşmadan söz etmek gerekiyor. Küçük gruplar ve belirli bir işleve yönelik yapılar biçiminde gelişiyor feminizm.

Bu yeni durumu bir dağınıklık ve/ya da kurumsallaşma ve massedilme doğrultusunda bir gelişme olarak nitelendirenler oldukça çok. Dağınıklık sorununu yazının sonunda ele almak üzere bu noktada kurumsallaşma tartışmasına biraz daha ayrıntılı olarak girmek yararlı olabilir: Feminizmin kurumsallaşmasından söz edildiğinde kast edilen nedir tam olarak?

Herşeyden önce kurumsallaşmadan kast edilen, feministlerin somut bir işlevi yerine getirmek için kurdukları özerk ya da yarı-özerk[4] yapılarsa, bu tür bir kurumsallaşmanın olsa olsa ileriye götürücü bir gelişme olduğu söylenebilir. Kendi özgül işlevleri dışında, bu tür yapılar çeşitli feminist gruplar ve kişiler arasındaki iletişimin araçları oldukları gibi, tüzel bir kimlik taşımaları açısından belli bir sürekliliği sağlamada da önemli rol oynuyorlar. Bu bir anlamda, yukarıda sözünü ettiğimiz yapılaşamama sorununa karşı bir panzehir işlevi görmek demek. Ayrıca, zaman zaman sağlam bir ideolojik temelden yoksun bir biçimde de olsa, feminizmin yaygınlaşmasında bu kurumların etkisi azımsanamaz: Mor Çatı'ya ya da Kadın Eserleri Kütüphanesi'ne kendi somut gereksinimlerini karşılamak amacıyla gelen kadınların bilinçleri şu ya da bu şekilde dönüşüyor, kendilerine ve dünyaya farklı bir biçimde bakmaya başlıyorlar. Belki bu kadın-

(3) Örnekler: Boğaziçi kadın grubunun çıkardığı **Bekâret** ve **Cinsellik** bültenleri, yine Boğaziçi Üniversitesi'nden bir grup kadının çıkardığı **Martı** dergisi ve **Eksik Etek** dergisi.

(4) Özerk kuruma örnek Mor Çatı, yarı-özerk kuruma örnek ise, binası belediyeye ait olduğu ölçüde Kadın Eserleri Kütüphanesi.

ların her biri "harekete kazanılmıyor", ama kadınları feminist eylemlere katmanın aracı olarak oluşmuş yapılar değil zaten bunlar. Bunun yolu, çeşitli kampanya ve eylemlerin sürekliliğini ve aralarındaki iletişimi sağlayacak yapılar -ki bu yapıların eksikliği daha önce sözünü ettiğimiz bir sorun.

Gelelim kurumsallaşmanın bir başka anlamına, feministlerin devlet ve sermaye ile ilişkilerine. İlkin şu noktayı açıklığa kavuşturmakta yarar var: Cinsiyetçiliğin bütünsel bir yapısı olmasının bir anlamı da, devletin yanısıra "sivil toplum"da da kök salmış olması. Herşeyden önce, "sivil toplumu"un has ilişki biçimlerinden biri olan evlilik erkek egemenliğinin de temel direklerinden biri. Ama bunun da ötesinde, piyasa ilişkilerinde ve kurumlarında da kök salmış cinsiyetçilik. Dolayısıyla, devletten kaçarken sermayenin ve piyasanın damgasını taşıyan yapılara sığınmak feminizm için bir çıkar yol değil.[5] Öte yandan "vakıf", bir kez belli bir fonu sağladıktan sonra belirli bir özerkliğe olanak tanıyan bir yapı olarak bugünlerde muhalif çevrelerde pek revaçta. Bu yapının feministler açısından avantajlarını ve dezavantajlarını tartışmanın yeri burası değil. Ancak şu önemli: Sivil toplum kurumları hâkimiyet ve baskı ilişkilerinden arınmış bir alanda yer almıyorlar; tersine, sadece erkek egemenliği açısından bakıldığında da, en azından bu baskıyı yeniden üreten yapılar bunlar. Feminizmin devletle ilişkisini tartışırken, devlet karşısında sivil topluma hak etmediği bir masumiyeti atfetmemek için bu noktanın gözden kaçırılmaması gerekiyor.

Feministler devletle iki biçimde ilişki kurabilirler. İlkin, yasalara ilişkin belirli talepler ileri sürebilirler, çalışma hayatından medeni kanuna, ceza yasasından politik kurumlara, çeşitli düzlemlerde reformlar için, yeni düzenlemeler için eyleme geçebilirler. Bu, devletle **dışarıdan** kurulan bir ilişki, bir yüzleşmedir. Ama bir ikinci olasılık daha vardır: Sözkonusu taleplerin takipçisi olarak devlet aygıtının içinde yer almak. Birçok gelişmiş kapitalist ülkede görülen ve Türkiye'de de (oldukça çarpık bir biçimde de olsa) gündeme gelmiş olan Kadın Bakanlığı bunun bir örneğidir. Ayrıca, her alanda kadınlara karşı ayrımcılığa karşı çıkmak ve kadınlarla erkekler arasında fırsat eşitsizliğini ortadan kaldırmak üzere kurulan komisyonlar türünden, yine Batı'da örneği olan yapılar sözkonusu olabilir. Feministler bu yapıların içinde yer alabilirler.

Bu imkânlar karşısında şu soruyu sormak gerekiyor: Bu tür bir mücadele ve bu yönde edinilen kazanımlar feminizmin massedildiği anlamına gelir mi? Türkiye'de henüz bu alandaki kazanımlarımızdan söz etmek pek olanaklı değil: Birkaç yasa değişikliği, seçim dönemlerinde gündeme gelen bazı kurumsal öneriler, hepsi o kadar. Ama Türkiye'de bu doğrultuda bir mücadeleyi benimsemiş oldukça güçlü bir tür feminist akım var: İster

(5) Bunun en basit örneği, feministler olarak kimi zaman şirket yapısının, kimi zaman da piyasanın basınçlarını yaşadığımız durumlar.

Kemalist kadınlar diyelim, ister devlet feminizmi, bu akım feministlerin son on yıldır oluşturdukları söylemden devraldığı belli talepleri bu yönde kanalize etmeye çalışıyor. Ve henüz çok fazla somut sonuç alınmamış olsa da, bu ses oldukça güçlü çıkıyor. Başlı başına bu, hiçbir şekilde feminizmin massedildiği anlamına gelmez. Tersine, birilerinin bu alanda faaliyet gösteriyor olması, feministler olarak on yıldır yaptıklarımızın cılız da olsa bir yankısı olduğu anlamına gelir. Bunun da ötesinde, yasal düzlemdeki kazanımlar feministlerin kendi daha radikal mücadelelerinde kullanacakları araçlara dönüşebilir.

Öyleyse önümüzde nasıl bir süreç yatıyor? Kemalist kadınların, büyük ölçüde "insan hakları" söylemiyle beslenen faaliyetleri Türkiye'de feminizmin devlet feminizmi biçiminde kurumsallaşmasına yol açacak mı?

Gelecek için kestirimler yapmaya çalışırken alçakgönüllü ve temkinli olmakta yarar var. Yaşanmış deneyimlerle karşılaştırma yapmak bunun bir yolu olabilir. Son yirmibeş yıldır gelişmiş kapitalist ülkelerde feminizmin geçirdiği evrime kısaca göz atarak, Türkiye ile bu ülkelerin koşulları arasındaki farklılıkları kabaca saptayabiliriz. Feminizmin Batı'da devletle ilişkisinin ima ettiği şeyler, Türkiye'de devletin feminizmi massetme olanaklarına sahip olup olmadığı konusunda bize bir fikir verebilir.

Batı'da feminizmin kazanımları

Feminizmin gelişmiş kapitalist ülkelerde hukuk ve devlet düzleminde edindiği kazanımlara baktığımızda en çarpıcı gelişmelerin, kürtaj hakkının kazanılmasının yanısıra, çalışma hayatı ve cinsel şiddet alanında kaydedildiği söylenebilir. İşgücü piyasasındaki cinsiyetçi işbölümünü aşındırmaya yönelik "fırsat eşitliği" programları çalışma hayatında çeşitli yasal düzenlemelerin çerçevesini oluşturuyor. Bu programların genellikle iki ayağı var: Kadınlar lehine ayrımcılığa dayanan olumlu eylem ayağı ve ayrımcılığa karşı yasal önlemler. Ayrımcılığa karşı yasal düzenlemeler aracılığıyla yapılan şey, **tekil** durumlarda erkeklerin işe alınmada kadınlara tercih edilmesinin engellenmesi. Olumlu eylem programları ise, daha **sistematik** olarak geliştirilmiş ve **uzun dönemli** bir perspektife dayanan programlar: Bu önlemler dizisi içinde iş tanımlarının kadınlar lehine değiştirilmesi, kadınlar için özel yetiştirme kursları, kotalar gibi düzenlemeleri saymak mümkün. Fırsat eşitliği programlarının önlerine koydukları hedefin önemini kavrayabilmek için şu noktayı gözönünde tutmak yeterli: İşgücü piyasasının kadın işleri/erkek işleri biçiminde yapılaşması yalnızca geçmişten devralınmış bir kalıntı değil, sürekli olarak yeniden üretilen bir olgu. Yeni teknolojiler ve yeni sanayi dalları geliştikçe bu dallar içinde her seferinde yeni kadın ve erkek alanları oluşuyor. Bilgisayar dalı bunun tipik bir örneği.

Öte yandan, feministlerin hukuk düzlemindeki en önemli kazanımlarına

bir başka örnek ise, cinsel şiddet konusunda yapılan yeni yasal düzenlemeler. Tecavüzle ilgili yasalarda yapılan değişiklikler ve aile-içi tecavüzün çeşitli ülkelerde suç sayılmaya başlanması bu alandaki kazanımların en belirgin olanları.

Bu yasal önlemlerin gerçek bir işleyişe kavuşması için Batı'da feministler devlet içinde ya da çevresinde çeşitli yeni kurumlar oluşturdular. Fırsat Eşitliği Komisyonu türünden yapıların yanısıra, özel olarak cinsel şiddet vakaları ve davalarıyla ilgilenen hukuk kurumları, bunlara bağlı tıbbi/psikolojik danışmanlık merkezleri vb. kuruldu.

Bütün bunların anlamı, feminizmin, hukuka ve devlete müdahalesi sonucunda bu alanlarda bir ölçüde kök salmasıydı. Ancak bu hukukun ve bu devletin oldukça özgül bir niteliği vardı: Sözkonusu devlet, Batı'da çeşitli mücadelelerin sonucu olarak ortaya çıkmış olan "sosyal devlet"ti, sözkonusu hukuk da onun hukuku. "Sosyal devlet"in temelinde yatan ekonomi politikasının ayırıcı özelliklerinden biri de sosyal alanlara yatırım yapması. Bu herşeyden önce, devlet sektörünün genişlemesi anlamına geliyor ki, sözünü ettiğimiz fırsat eşitliği programları esas olarak bu sektörde uygulanma olanağına kavuştu. Öte yandan, sosyal alanlarda işgücü talebinin gelişmesi kadın istihdamını büyük ölçüde arttırdı. Bu koşullar bir araya geldiğinde işgücü piyasasındaki cinsiyetçi yapıya bir ölçüde müdahale olanağı doğdu.

Ekonomi politikalarının ötesinde, "sosyal devlet"in meşruluk temeline baktığımızda ise karşımıza mantıksal sonuçlarına doğru zorlanan bir "yurttaş eşitliği" ilkesi çıkıyor. Bu devlet kendi meşruiyetini sağlamak için, feministlerin cinsiyet ayrımcılığına karşı ve biçimsel eşitliği aşan taleplerini bir biçimde kucaklamak zorundaydı.

Türkiye'ye döndüğümüzde, çeşitli nedenlerle, öngörülebilir bir gelecekte bu ülkede "sosyal devlet" benzeri bir durumun sözkonusu olmayacağını söylemek (hele son istikrar paketinden sonra!) iddialı bir kestirim sayılmaz. Tersine, görünen o ki, bu devlet giderek artan bir ölçüde meşruiyetini otoriterlik temelinde oluşturmaya -en azından- çalışacak. Böyle olunca da, kadınların devlete yönelik taleplerini karşılamak için ne ekonomik ne de hukuksal açıdan bir basınç altında olacak. Türkiye'de feministlerin yasal düzlemde yükseltebilecekleri pek çok talep var ve bunlar uzunca bir süre sistemin, değil massetmek, dirençle karşılayacağı talepler olmaya devam edecek.

Türkiye'yi gelişmiş kapitalist ülkelerden ayıran ikinci önemli bir nokta ise, Batı'da feminist hareketin taleplerini devlet içine taşıyan "feminist bürokratlar"la Türkiye'deki devletçi "feministler"in dayandıkları temeller arasındaki farklılık. İlk durumda, güçlü ve yaygınlaşmış bir feminist hareketin bir tür uzantısı olarak devlete girmiş kadınlar sözkonusuyken, ikinci durumda feminist hareketten kopuk, ya da onu ikame etmeye çalışan, doğrudan "devletli" bir akım var karşımızda. Dolayısıyla da burada femi-

nizmin kendisini **dönüştürmesinden**, kendisine **yabancılaşmasından** söz etmek oldukça güç.

Kısacası, Türkiye'de insan haklarına dayalı, eşitlikçi bir söylemin devlet ve hukuk alanında edinebileceği kazanımlarla feminizmi massetmesi pek mümkün görünmüyor. Kaldı ki, Batı'da da bu alanlardaki kazanımların feminizmin mücadele alanını tükettiği söylenemez. Bunu görmek için, yine çalışma hayatında ve cinsel şiddet konusunda Batı'daki mevcut duruma, bu kez bir başka gözle, yeniden kısaca bakmak yeterli.

Batı'da son onbeş-yirmi yılda kadınların işgücü piyasasına katılımları hızla arttı. Öte yandan, bu piyasadaki dönüşümlere bağlı olarak vasıfsız, düşük ücretli, güvencesiz işler çoğaldı. Ağırlıklı olarak hizmet sektörüne dahil olan bu işler, nitelikleri açısından tipik "kadın işleri"ydi ve bu dönemde erkekler işsizlikten kadınlara oranla daha çok etkilendiler. Başka bir deyişle, işgücü piyasasında yoksulluktan kadınlara düşen pay arttı. Kadınlar için iş olanaklarının artması, onların kurtuluşu açısından bir çözüm değil, sorunun bir parçası olmaya devam etti. Çalışma yasalarındaki düzenlemelerden, fırsat eşitliği programlarından asıl yararlananlar, ücret karşılığı çalışan kadınların yüzde onundan fazlasını oluşturmayan vasıflı işçiler ve meslek sahibi kadınlar oldu.

Buna bağlı olarak, ücret karşılığı çalışan kadınların yüzde doksanı açısından, işgücüne katılım ev içindeki durumlarını değiştirmedi. Yalnız yaşayan kadınlar yoksulluğun tehdidini hep enselerinde hissederken, evli kadınlar için bu ekonomik özgürleşme ev içindeki işbölümünü dönüştürmelerine imkân vermiyor. Çünkü aile içindeki cinsel işbölümünün yıkılması yönünde en zorlayıcı etkenlerden biri kadınla erkeğin işlerinin ücret ve prestij açısından eşit ya da yakın olması. Bu koşul ise, dediğimiz gibi, ev dışında çalışan kadınların ancak yüzde onu kadarı için geçerli.

Öte yandan, cinsel şiddet konusunda yapılan yasal düzenlemeler, hukukun soyutluk ve evrensellik ilkelerinin belirlediği sınırlar içine hapsolduğu ölçüde kadınların özgürleşmesinin bedellerine dönüştüler. En iyi durumda "kişiliğe saldırı" maddesi altında ele alınan tecavüz olaylarında saldırının gerçekleştiğinin kanıtlanması için kadının rıza göstermemiş olduğunu kanıtlaması gerekiyor. Bu "kanıtlama" sürecinin kadınlar için bir duygusal işkence sürecine dönüşmesi bir yana, genellikle bu yolla "nesnel" bilgiye ulaşılamadığından, davaların sonucunu kadının kişiliği, yaşam tarzı, cinsel seçişi vb. belirliyor. Bunun kadınlar üzerinde bir başka baskı biçimi olduğu ise açık.

Sonuç olarak şunu söylemek mümkün: Gelişmiş kapitalist ülkelerde feministlerin sosyal devlet döneminde edindikleri hukuksal kazanımlar feminizmin alanını tüketmekten çok uzak. Feminizmin bu toplumlardaki asıl kazanımı başka bir yerde yatıyor. Bu yirmi-yirmibeş yıllık dönem sonucunda bir yandan kadınların kurtuluş **mücadelelerinin alanı** genişledi: Cinsel şiddet, annelik (yalnız anne olma hakkı), işlerin tanımlanması vb.

gibi alanlar mücadelenin ortasına çekildi. Bunun yanısıra, hukuk ve çalışma alanındaki düzenlemeler sayesinde feminizmin **mücadele araçları** arttı; bu yeni araçlarla kadınlar cinsiyetçiliğe daha köklü darbeler vurma olanaklarına kavuştular.

Bugün Batı'da feminizmin bir duraklama evresinden geçtiği söylenebilir. Ancak bu, feminizmin ufkunun tıkandığı anlamına gelmiyor. Nitekim "sosyal devlet"in, en gelişkin olduğu Norveç, İsveç gibi ülkelerde bile çökmeye başlamasıyla kadınlar kazanımlarını adım adım yitirdikçe, feminist harekette kısmi de olsa bir canlanma başlıyor. Son dönemde İsveç ve Almanya'da oldukça çarpıcı kıpırdanmalara tanık olundu.

Feminist mücadele kapitalizmin **eşitleştirici** eğilimiyle birleştiğinde bu toplumun sınırları içinde önemli kazanımlar sağlamak olanaklı. Ancak kapitalizmin bununla çelişen ikinci dinamiği, yani **ayrımcılıkları pekiştirme** eğilimi ağır bastığında durum kolaylıkla tersine dönebiliyor.[6] Dolayısıyla, cinsiyetçi kapitalist yapının sınırları içinde kadınların özgürleşme olanakları hep giderek artsa bile, bunun doğrusal bir biçimde bir kurtuluşa yol açması olanaklı değil. Bu özgürleşme ancak **eşitsiz ve geriye dönüşlü** bir özgürleşme olabilir. Bu yüzdendir ki, feminizmin radikal talepleri kapitalizmin sınırlarını da zorlayıcı bir potansiyel taşır. Yeter ki cinsiyetçi sistemi bütünselliği içinde hedef alan ve bu bütünselliğin kadınları birleştiren niteliğini ortaya çıkaran bir eylem anlayışı küçümsenmesin.

Bizi neler bekliyor?

Gelelim Türkiye'deki, yukarıda sözünü ettiğimiz "dağınıklığa". Belirli bir işleve yönelik kurumlardan ve küçük gruplardan oluşmuş bir feminist yelpaze... Bu kendi başına feminizm için bir sorun oluşturmak bir yana, kadınların kurtuluş mücadelesinin doğasına uygun bir görünüm aslında. Sorun olan, feminizmin artık bundan ibaret olacağı, bunun "eylemci" geçmişten farklı **yeni bir evre** olduğu saptaması. Şayet bu doğruysa, şayet artık feminizmin gündeminde kadınların birliğini somutlaştıracak eylemler yoksa, o zaman gerçekten massedilme tehlikesiyle karşı karşıyayız demektir. Çünkü o zaman, kadınların ortaklığını "yurttaşlık" temelinde kuran ve perspektiflerini devlet/hukuk düzlemiyle sınırlayan söylemlerle başbaşa bırakmış oluruz kadınları. Cinsiyetçiliğe karşı geniş kapsamlı eylemler, "eylemcilik" kendi içinde radikal olduğu için değil, kadınlar ancak bu yolla toplumsal bir özne olarak ortaya çıkabileceği için önemli. Bu tür eylemlerin gerçekleştirilebilmesi ise yapı/örgüt sorununun ciddiye alınmasına bağlı. Burada kast ettiğimiz örgüt, merkezi bir çatı örgütü değil. Örgütlenme konusunda şu iki noktanın altını çizmek bize yararlı geliyor: Herşeyden önce, bilinç yükseltme grupları dışındaki, belirli bir işleve yö-

(6) Kapitalizmin bu iki çelişik eğilimi, aslında buradaki eşitliğin **soyut, biçimsel** eşitlik oluşunun bir ifadesi.

nelik yapı ve gruplarda işbölümü, karşılıklı sorumluluk ve disiplin ille hiyerarşi anlamına gelmez. Yapısızlığın sakıncalarını pek çok feminist fazlasıyla yaşadı. Feministler için çözülmesi gereken en önemli sorunlardan biri bu bizce. Bir kez böyle yapılar oluşturmayı içimize sindirdiğimizde üstesinden gelmemiz gereken ikinci sorun ise, iletişimi, koordinasyonu ve sürekliliği sağlamaya yardımcı olacak bir tür irtibat merkezini oluşturmak. Bunlar gerçekleştiğinde hem feministlerin kendi aralarında kalıcı ilişkiler kurması mümkün olur, hem de aktif feminist politikanın çekim gücü artar.

Önümüzdeki dönemde şeriatçılığa karşı verilecek mücadelede feminizmin politik ufkunun kadınların yurttaşlık haklarının savunulmasına hapsolması, feminizmin Kemalist ideolojinin peşine takılması riski artacak. Bu yüzden de sözünü ettiğimiz politik anlayışı canlı tutmak her zamankinden fazla önem taşıyor. Kemalist kadınlarla şeriatçı kadınların dışında bir üçüncü alternatifi oluşturmak herhalde bizi bekleyen en önemli iş.

Türkiye'de feministlerin tarihinde üç yıllık dönemlerin sanki sihirli bir anlamı var. İstanbul'da 1993 Mayısı'ndan beri eskiden çeşitli çevreler halinde ya da tek tek varolmuş bir grup feminist kadın belirli amaçlarla her hafta bir araya geliyor. Yerel seçimlerden sonra ise, hem feministlerde hem de feminist olmayan çok sayıda kadında gözle görülür bir hareketlenme başladı. Cadıların değilse de feministlerin sihir ve büyü ile ilişkilerini reddetmek maddeciliğin bir gereği gerçi, ama üç yıllık suskunluktan sonra maya yine tutacak gibi mi görünüyor ne?

SINIF
BİLİNCİ